

ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ
και
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ
ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ

BRYAN R. WILSON, ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΠΙΤΙΜΟ ΜΕΛΟΣ

ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ
ΑΓΓΛΙΑ

28 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1995

ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ
καί
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ
ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ

ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	v
I. Ανθρώπινα Δικαιώματα και Θρησκευτική Ελευθερία	1
II. Η Σύγχρονη Θρησκευτική Ποικιλομορφία	2
III. Η Ανοχή στη Χριστιανική Παράδοση	3
IV. Ο Βασισμένος σε κάποιον Πολιτισμό Ορισμός της Θρησκείας	4
V. Οι Σύγχρονοι Ορισμοί της Θρησκείας	5
VI. Ηθικά Ουδέτεροι Ορισμοί	5
VII. Η Εσωτερική Συνοχή της Πίστης και της Πρακτικής	7
VIII. Η Συχνότητα Εμφάνισης της Διαφωνίας	8
IX. Αφηρημένοι Ορισμοί	9
X. Τα Συστατικά Στοιχεία των Σύγχρονων Ορισμών	10
XI. Ένας Κατάλογος με τα Πιθανολογούμενα Στοιχεία	11
XII. Οι Θρησκείες ως Ιστορικές Οντότητες	14
XIII. Ποικιλομορφία και Γενίκευση	15
XIV. Η Ποικιλομορφία ανάμεσα στις Θρησκείες: ο Βουδισμός	16
XV. Ο Θεραβάντα Βουδισμός	16

XVI.	Η Ποικιλομορφία ανάμεσα στις Θρησκείες: οι Τζαϊνιστές	19
XVII.	Η Ποικιλομορφία ανάμεσα στις Θρησκείες: ο Ινδουισμός	20
XVIII.	Ινδουισμός: η Σχολή Σάνκια	21
XIX.	Η Ποικιλομορφία ανάμεσα στις Θρησκείες: ο Πολυθεϊσμός	22
XIXα.	Η Ποικιλομορφία ανάμεσα στις Θρησκείες: ένα Σύγχρονο Παράδειγμα	23
XX.	Η Ποικιλομορφία μέσα στις Θρησκευτικές Παραδόσεις	24
XXI.	Η Ποικιλομορφία και η Θρησκευτική Εξέλιξη	25
XXII.	Οι Θεολογικές Απόψεις και η Θρησκευτική Πίστη	26
XXIII.	Θρησκεία και Κοινωνική Αλλαγή	29
XXIV.	Οι Παραδοσιακές Σέκτες	30
XXV.	Η Εναντίωση προς τις Νέες Θρησκείες	31
XXVI.	Τα Είδη των Νέων Θρησκειών	32
XXVII.	Οι Νέες Θρησκείες που Απαρνιούνται τον Κόσμο	33
XXVIII.	Η «Αποδοχή του Κόσμου» σε Νέες Θρησκείες	34
XXIX.	Το Ήθος των Σύγχρονων Νέων Θρησκειών	35
XXX.	Η Θρησκεία και τα Ήθη	36
XXXI.	Η Ηθική Κληρονομιά του Χριστιανισμού	38
XXXII.	Με τι Πρέπει να Μοιάζει μια Θρησκεία;	40
XXXIII.	Συμπέρασμα	43

Το Ινστιτούτο για τη Μελέτη των Αμερικανικών Θρησκειών

Διευθυντής

J. Gordon Melton

Διεύθυνση

Ταχ. Θυρίδα 90709

Σάντα Μπάρμπαρα, Καλιφόρνια 93190-0709

Τηλ.: 805-967-7721 ή 805-967-2669

Φάξ: 805-683-4876

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

J. GORDON MELTON, ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΤΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΓΙΑ
ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Ο θρησκευτικός πλουραλισμός είναι το μεγάλο γεγονός της θρησκευτικής ζωής καθώς φτάνει στο τέλος του 20ού αιώνα. Ο πλουραλισμός, που εμφανίστηκε τον δέκατο ένατο αιώνα, έχει εξελιχθεί σ' αυτόν τον αιώνα σε σημαντικό στοιχείο του ευρύτερου καταλόγου θεμάτων που έχουν σχέση με τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των ανθρώπινων όντων. Και η θρησκευτική ελευθερία είναι ανάμεσα στους καλύτερους δείκτες για τη γενική κατάσταση της ανθρώπινης ελευθερίας σε κάθε δεδομένη κοινωνία.

Η ανάπτυξη της θρησκευτικής ποικιλομορφίας έχει καταστεί εφικτή από τον διαχωρισμό των θρησκευτικών δομών από τον κρατικό έλεγχο και την κρατική ευνοιοκρατία. Με τη σειρά της, η εμφάνιση της ποικιλομορφίας αυτής έφερε σε ύπαρξη το κοσμικό κράτος, το οποίο μπορεί να εγκαθιδρύσει ένα κράτος δικαίου, ενώ χρησιμεύει ως μεσολαβητική δύναμη, επιτρέποντας διάφορες θρησκευτικές ομάδες να συνυπάρχουν ως γείτονες. Σε μια ανοικτή κοινωνία, οι θρησκευτικές διαφορές μπορεί να γίνουν αφορμή για φιλικό διάλογο, για αυξημένη εκτίμηση της πνευματικής ζωής του καθενός και για να υπάρξει επίγνωση της ποικιλομορφίας της ανθρώπινης ύπαρξης, αντί να μετατραπούν σε δικαιολογία για εχθρότητα ή σε θέματα που προκαλούν παρεξηγήσεις και παράλογο μίσος.

Η ανάπτυξη του πλουραλισμού έχει επιταχυνθεί στα τέλη του 20ού αιώνα καθώς η επικοινωνία και οι μετακινήσεις έχουν βελτιωθεί. Τον τελευταίο αιώνα, το χριστιανικό κίνημα εισήγαγε τις περισσότερες παραλλαγές του Χριστιανισμού στους παραδοσιακούς θρησκευτικούς πολιτισμούς της Αφρικής, της Ασίας και της Μέσης Ανατολής. Από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η μαζική μετανάστευση ανθρώπων στη Δύση έχει φέρει κάθε πιθανή μορφή των Ανατολικών θρησκειών στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Την ίδια στιγμή το τηλέφωνο, η τηλεόραση

και ο προσωπικός υπολογιστής έχουν μεταφέρει τη σοφία της εμπειρίας κάθε συγκεκριμένου πολιτισμού (περιλαμβανομένων των πνευματικών του πηγών) στα σπίτια των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο. Σήμερα, εκτός από τα λίγα εναπομείναντα μέρη όπου οι νόμοι που εμποδίζουν τη θρησκευτική ελευθερία είναι επιβεβλημένοι, όλα τα σύγχρονα αστικά κέντρα, από το Λονδίνο μέχρι το Ναϊρόμπι, από το Τόκιο μέχρι το Ρίο ντε Τζανέιρο, φιλοξενούν σημαντικές μειονοτικές κοινότητες των παγκόσμιων θρησκειών.

Η ίδια η άνοδος του θρησκευτικού πλουραλισμού μάς έχει εξαναγκάσει να αναθεωρήσουμε πολλά από αυτά που είχαμε πιστέψει για τον κοινωνικό ρόλο της θρησκείας, ιδιαίτερα για την αναγκαία, υποτίθεται, λειτουργία της, σαν τσιμέντο που κρατάει ενωμένο τον λαό μιας χώρας. Οι χώρες μπορεί να κρατούν ενωμένο τον λαό τους πιο εύκολα λόγω της κοινής του επιθυμίας για ελευθερία και λόγω της καλής ζωής που αυτή φέρνει παρά από οποιαδήποτε ανάγκη για ομοιότητα στον πολιτισμό και την πίστη. Στις μέρες μας, έχουμε δει χώρες που μπορούν κάλλιστα να υπάρχουν μέσα σε ένα περιβάλλον που δεν είναι θρησκευτικό και που περιέχει πολλές θρησκείες, και έχουμε δει την κοινωνική αναστάτωση που μπορεί να συμβεί, όταν οι κυβερνήσεις επιχειρήσουν να επιβάλουν θρησκευτική ομοιομορφία σε λαούς που έχουν αναπτύξει υψηλές προσδοκίες για την προσωπική ελευθερία.

Την ίδια στιγμή, η στάση μας για νέες θρησκείες, που αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό από την οπτική γωνία της δέσμευσης με τις παλαιότερες θρησκευτικές κοινότητες, έπρεπε να υποστεί μια σημαντική αλλαγή, ειδικά καθώς οι Δυτικές καθιερωμένες θρησκείες έχουν αντιμετωπίσει μια σοβαρή μείωση της εμπιστοσύνης και της αφοσίωσης του κόσμου. Μια γενιά πριν, θεωρούσαμε τις παλιότερες θρησκείες ως το μέσο φύλαξης για τις αλήθειες που άντεξαν στον χρόνο, οι οποίες προορίζονται να παραμείνουν από γενιά σε γενιά, ενώ οι νέες θρησκείες είχαν θεωρηθεί εφήμερη υπόθεση. Οι νέες θρησκείες απορρίφθηκαν ως μικρές, ρηχές προσωπικές αιρέσεις που οικοδομήθηκαν γύρω από χαρισματικές προσωπικότητες και που προορίζονται να πεθάνουν με τον θάνατο του ιδρυτή τους. Αλλά, καθώς οι νέες θρησκείες, από την Μπαχάι Πίστη μέχρι την Εκκλησία του Ιησού Χριστού των Αγίων των Τελευταίων Ημερών, αναδύθηκαν και όχι μόνο επιβίωσαν του ιδρυτή τους, αλλά έγιναν και διεθνείς θρησκευτικές κοινότητες, προσελκύοντας εκατομμύρια πιστών, έχουμε δει την παρόρμηση να παράγονται καινοτόμες θρησκευτικές μορφές ως μέρος της φυσιολογικής συνέχισης της κοινωνικής ζωής όλων των λαών. Οι άνθρωποι δημιουργούν συνεχώς νέες μορφές ευλάβειας, που αναζωογονούν και δίνουν νέα ζωή σε ξεχασμένες δομές, αναπτύσσοντας προσωπικές παραλλαγές στην πνευματική ζωή και ιδρύοντας νέες θρησκευτικές οργανώσεις. Πολλές από αυτές τις μορφές θεσμοθετήθηκαν ως τοπικές παραλλαγές μέσα σε ευρύτερες θρησκευτικές κοινότητες, σε αναζωογονητικά κινήματα, σε αόρατες ιδιωτικές εκφράσεις κοινοτικών τελετουργιών και σε άλλα ανταγωνιστικά δόγματα και θρησκευτικές ομάδες.

Στην έκθεση που ακολουθεί, ο Μπράιαν Γουίλσον, ο αναγνωρισμένος πρόεδρος της μελέτης των νέων θρησκειών, παρέχει μια σαφή και συνοπτική περιγραφή της ανάπτυξης μιας ανεκτικής κοινωνίας και της φύσης της θρησκευτικής ποικιλομορφίας που έχει προκύψει μαζί μ' αυτή. Στη Δύση, η άνοδος της ποικιλομορφίας έχει θεωρητικά συνοδευτεί από μια εκ νέου αξιολόγηση (και απόρριψη) κάποιων απαιτήσεων για ενότητα, την οποία παλαιότερα ενστερνίστηκε η χριστιανική κοινότητα, μια διαδικασία που σε μεγάλο βαθμό υπαγορεύτηκε από την αυξανόμενη επίγνωση των παγκόσμιων θρησκειών. Μέσα στον Χριστιανισμό, θεολογικές διαμάχες ολόκληρων γενεών έχουν δημιουργήσει αρκετές χιλιάδες δόγματα και μια ατελείωτη, όπως φαίνεται, σειρά από παραλλαγές στη θεολογία, στα οργανωτικά σχήματα, στην εκκλησιαστική ζωή, στη λατρεία και στις ηθικές δεσμεύσεις. Καθώς συγκρίνουμε τον Χριστιανισμό με διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες, σύντομα συνειδητοποιούμε ότι, οι διαφορές ανάμεσα στη θεολογία και στους τρόπους που γίνονται τα τελετουργικά μέσα στον Χριστιανισμό είναι σχεδόν τόσο μεγάλες όσο και οι διαφορές ανάμεσα στη χριστιανική σκέψη και λατρεία και σε εκείνες των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων.

Επίσης, όπως παρατηρεί ο Γουίλσον και όπως επιβεβαιώνει μια ολόκληρη σειρά δικαστικών ελέγχων, μια μεγάλη πρόκληση για την ανεξιθρησκία είναι η αύξηση της κατανόησης των φαινομένων και των κοινωνιών που μπορούμε δικαιολογημένα να κατατάξουμε υπό τον όρο «θρησκεία». Λίγοι είναι αυτοί που σήμερα θα έριχναν τις ινδουιστικές και βουδιστικές ομάδες στο πυρ το εξώτερον. Μερικές από τις νεότερες αναδυόμενες θρησκείες έπρεπε να αγωνιστούν για το δικαίωμα να υπάρχουν ως θρησκείες. Οι νεότερες μη θειστικές και ανθρωποκεντρικές θρησκείες δείχνουν επαρκώς ότι η θρησκεία μπορεί να υπάρχει ακόμη και χωρίς καμία αναγνώριση μιας θεότητας ή μιας εξ αποκαλύψεως αλήθειας.

Επίσης, ο Γουίλσον τελικά υποστηρίζει εμμέσως ότι η άγνοια της ποικιλομορφίας, που πιθανόν να υπάρχει ήδη γύρω μας, είναι από μόνη της ένα μεγάλο εμπόδιο για την εξάπλωση της ανεξιθρησκίας και την επέκταση της θρησκευτικής ελευθερίας. Έχουμε την τάση να εκτιμούμε το γνώριμο και να βρίσκουμε λόγους για να κακολογούμε αυτούς που ακολουθούν πρακτικές που θεωρούμε ότι είναι διαφορετικές και που δεν κατανοούμε την εσωτερική λογική τους. Βρίσκουμε πιο εύκολο να γελοιοποιούμε τη θρησκευτική ζωή των άλλων από το να αφιερώσουμε ενέργεια για να εντοπίσουμε πλευρές απήχησης και εκτίμησης.

Επομένως, αυτή η έκθεση προσφέρεται από το Ινστιτούτο για τη Μελέτη των Αμερικανικών Θρησκειών ως αρχικός χάρτης προσανατολισμού προς τον κόσμο της θρησκευτικής έκφρασης που περιβάλλει τον καθέναν από μας. Παρέχει μερικές πολυαναμενόμενες αφορμές που δεν είναι επικριτικές, για να μπορέσουμε να αρχίσουμε να κατανοούμε τη φύση των διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων και πνευματικών κοινοτήτων, ακόμη και αυτών που δε θα αναφερθούν ή

δε θα ξεχωρίσουν ονομαστικά παρακάτω, είτε πρόκειται για Εκκλησίες που έχουν εγκαθιδρυθεί από παλιά είτε για σύγχρονες νέες θρησκείες.

J. GORDON MELTON

Ινστιτούτο για τη Μελέτη των Αμερικανικών Θρησκειών

Μάιος 1995

Το Ινστιτούτο για τη Μελέτη των Αμερικανικών Θρησκειών ιδρύθηκε το 1969 ως κέντρο για την έρευνα θρησκευτικών ομάδων και οργανισμών στη Βόρεια Αμερική. Στη δεκαετία του 1990, καθώς υπήρξε κάποια συναίνεση για την ενοποίηση των γνώσεών μας για τις νέες θρησκείες, το ινστιτούτο έχει διευρύνει την περιοχή ενδιαφέροντός του στην Ευρώπη, στην Αφρική και στην Ασία. Υποστηρίζει την Αμερικάνικη Συλλογή Κειμένων σχετικά με τις Θρησκείες (American Religious Collection) στη Βιβλιοθήκη Ντάβινσον του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας-Σάντα Μπάρμπαρα και δημοσιεύει μια ποικιλία από βιβλία, στα οποία μπορεί να προστρέξει κανείς, και μονογραφίες σχετικές με διάφορες θρησκευτικές ομάδες και θρησκευτικά φαινόμενα.

ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ *και* ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ

BRYAN R. WILSON, ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΠΙΤΙΜΟ ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ
ΑΓΓΛΙΑ

28 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1995

Ι. ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, το δικαίωμα όλων των ανθρώπινων όντων για θρησκευτική ελευθερία έχει διακηρυχθεί σε ψηφίσματα των διαφόρων διεθνών οργανισμών, στους οποίους περιλαμβάνονται τα Ηνωμένα Έθνη και το Συμβούλιο της Ευρώπης, καθώς και σε αποφάσεις των Συμφωνιών του Ελσίνκι. Οι κυβερνήσεις είναι επιφορτισμένες όχι μόνο να εγκαταλείψουν κάθε παλιά πολιτική θρησκευτικών διώξεων, αλλά και να ενεργούν θετικά, έτσι ώστε να προστατεύουν τη θρησκευτική ελευθερία, όσο οι θρησκευτικές πρακτικές μιας συγκεκριμένης σέκτας ή ενός συγκεκριμένου δόγματος δεν παραβαίνουν το κοινό ποινικό δίκαιο ή δεν καταπατούν τα δικαιώματα των άλλων πολιτών. Ιδιαίτερα, όταν απουσιάζει κάθε ακαδημαϊκή συναίνεση σχετικά με τον ορισμό της θρησκείας, τέτοια ψηφίσματα δεν εγγυώνται την εξάλειψη όλων των

μορφών των θρησκευτικών διακρίσεων. Η κυβερνητική προτίμηση για μια θρησκεία (ή για περισσότερες) μπορεί ακόμη να εξακολουθεί να υφίσταται, όπως συμβαίνει σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, όπου εγκαθιδρύεται διά νόμου μια συγκεκριμένη θρησκεία. Μια τέτοια προτίμηση μπορεί να παρέχει οικονομικά, φορολογικά ειδικότερα, πλεονεκτήματα σε συγκεκριμένους θρησκευτικούς φορείς, καθώς και κοινωνικά και πολιτικά προνόμια τα οποία αρνούνται να δώσουν σε άλλες θρησκείες. Ακόμη κι όταν τέτοιου είδους μέτρα διακρίσεων δε διατηρούνται με φανερό τρόπο (βάσει νόμων, εθίμων ή δικαστικών αποφάσεων), μπορεί να υπάρχουν διάφορες κυβερνητικές και κοινωνικές συμπεριφορές που ευνοούν κάποιους τύπους θρησκευτικών φορέων περισσότερο από άλλους. Ειδικότερα, μπορεί να υπάρχει επίσημη ή δημόσια υποψία για συγκεκριμένες θρησκευτικές οργανώσεις, ιδιαίτερα όταν οι διδαχές και οι πρακτικές της θρησκευτικής ομάδας είναι γενικά ασυνήθιστες, τόσο ασυνήθιστες που από την επίσημη πλευρά ή από την κοινή γνώμη μπορεί να θεωρηθούν ως «κατ' ουσίαν μη θρησκευτικές». Το κοινό, και μερικές φορές οι αρχές, επικαλούνται ένα στερεότυπο για το πώς θα πρέπει να μοιάζει μια θρησκεία και πώς θα πρέπει να συμπεριφέρονται οι πιστοί. Θρησκευτικοί φορείς που αποκλίνουν πάρα πολύ ριζικά από αυτό το στερεότυπο μοντέλο, το οποίο ίσως να έχουμε ενστερνιστεί χωρίς να το συνειδητοποιούμε, μπορεί έτσι να φαίνονται ότι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις κάλυψής τους από τη συνήθη ανεξιθρησκία. Μπορεί, όντως, να φαίνεται ότι δεν εμπίπτουν καθόλου στην κατηγορία τού τι πρέπει να θεωρηθεί θρησκεία ή ακόμη και να πρέπει να αντιμετωπίσουν την κατηγορία ότι λειτουργούν με τρόπους που αντιβαίνουν στον νόμο.

II. Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ

Κατά τις περασμένες πέντε δεκαετίες, η ποικιλομορφία των θρησκειών στις δυτικές κοινωνίες είχε αυξηθεί σημαντικά. Υπήρξε μια μεγάλη αύξηση του αριθμού των νέων θρησκευτικών φορέων, μερικοί από τους οποίους είχαν πρόσφατα εισαχθεί στη Δύση, κυρίως από την Ανατολή. Ο προγενέστερος θρησκευτικός πλουραλισμός, που περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στις παραλλαγές μέσα στον Χριστιανισμό, έχει επεκταθεί και περιλαμβάνει νέες αντιλήψεις σχετικά με την πνευματικότητα και τις νέες κινήσεις που έχουν παραχθεί από άλλες θρησκευτικές παραδόσεις. Οι προσανατολισμοί, οι διδαχές, οι πρακτικές και τα πρότυπα της οργάνωσης αυτών των διαφόρων θρησκευτικών φορέων –είτε είναι εγχώριοι είτε εισαγόμενοι– ποικίλλουν κατά πολύ και συχνά διαφέρουν τελείως από τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά που έχουν οι παραδοσιακές Εκκλησίες ή σέκτες. Θα πρέπει ωστόσο να γίνει σαφές ότι η σύμπτωση της απαίτησης από διεθνείς φορείς για θρησκευτική ελευθερία και της διάδοσης των νέων θρησκευτικών κινήσεων ήταν τυχαία. Τα ψηφίσματα των διεθνών οργανισμών δεν απευθύνονται ειδικά στο θέμα της ανοχής στις νέες αυτές θρησκείες. Μάλλον, αφορούσαν κυρίως τη θρησκευτική ελευθερία στον κομμουνιστικό κόσμο και την αμοιβαία κατανόηση ανάμεσα στις διάφορες μεγάλες θρησκείες σε θρησκευτικά πλουραλιστικές

κοινωνίες. Η εμφάνιση στη Δύση τόσο πολλών νέων πνευματικών μειονοτήτων ήταν τυχαία και το πνεύμα της ανοχής –στην οποία όλες σίγουρα εμπίπτουν–, που υποστηρίχτηκε από τους διεθνείς οργανισμούς, δεν επεκτεινόταν πάντοτε με ευκολία και σ' αυτές.

III. Η ΑΝΟΧΗ ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Παρόλο που η ανοχή σήμερα δεν αποτελεί σπάνιο κήρυγμα από τις χριστιανικές αρχές, είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η παράδοση του Χριστιανισμού χαρακτηρίζεται από έλλειψη ανοχής. Σε αντίθεση με τις περισσότερες σύγχρονες θρησκείες, ο Χριστιανισμός, από την εποχή του Παύλου, ήταν μια κλειστή θρησκεία που απαγόρευε στους πιστούς της να λατρεύουν άλλους θεούς ή να συμμετέχουν σε διαφορετικές πρακτικές. Επίσης, ήταν μια οικουμενική θρησκεία, που διακήρυσσε ότι ήταν η μόνη αληθινή θρησκεία για όλη την ανθρωπότητα. Παρά το γεγονός ότι ο Ιουδαϊσμός ήταν κι αυτός κλειστή θρησκεία, δεν ήταν οικουμενική· δεν επρόκειτο για μια θρησκευτική επιλογή που να απευθύνεται συνήθως σε όσους δεν ανήκαν στο έθνος των Εβραίων. Ο Χριστιανισμός, αντιθέτως, δίδασκε ότι ήταν η μόνη έγκυρη θρησκεία για οποιονδήποτε. Ήταν μια ανοικτή θρησκεία την οποία οι άνθρωποι ήταν ελεύθεροι να επιλέγουν και θα έπρεπε να επιλέγουν. Έτσι, ο χριστιανισμός ήταν επίσης θρησκεία που προσηλύτιζε, επιδιώκοντας να πείσει τους ανθρώπους ότι όλες οι άλλες θρησκείες ήταν κακές και καταδικάζοντάς τες ως τέτοιες.

Επί αιώνες, η χριστιανική Εκκλησία είχε ως κύρια αποστολή τη μεταστροφή των ειδωλολατρών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και εκείνοι που ακολουθούσαν όλες τις άλλες θρησκείες. Ενώ οι ειδωλολάτρες επρόκειτο να μεταστραφούν, εκείνοι που γνώριζαν την «αληθινή πίστη», αλλά, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, αμφισβητούσαν τις διδαχές της Εκκλησίας όχι μόνο αφορίζονταν, αλλά και εξοντώνονταν (η επίσημη απαίτηση του Αγίου Θωμά του Ακινάτη).

Η χριστιανική έλλειψη ανοχής προς όλες τις άλλες θρησκείες αμβλύνθηκε μόνο κατά τη Μεταρρύθμιση, και τότε μόνο σταδιακά. Οι πρώτες εκδηλώσεις της ανοχής στην κεντρική Ευρώπη ίσχυαν αρχικά μόνο για πρίγκιπες, των οποίων οι υπήκοοι έπρεπε να υιοθετήσουν την πίστη, καθολική ή λουθηρανική, του ηγέτη τους σύμφωνα με τον κανόνα που υιοθετήθηκε στην Ειρήνη του Άουγκσμπουργκ το 1555, του *cuius regio eius religio* (στη χώρα του ηγεμόνα, η θρησκεία του ηγεμόνα). Στις διάφορες περιοχές, οι οποίες είχαν επηρεαστεί από την Καλβινιστική Μεταρρυθμισμένη Εκκλησία, η θρησκευτική ανοχή μετά είχε μερικές φορές επεκταθεί και στους καλβινιστές, αλλά οι σέκτες της ονομαζόμενης «ριζοσπαστικής» Μεταρρύθμισης –οι αναβαπτιστές και οι χουτερίτες– και, αργότερα, οι σοκινιανιστές και οι ουνιταριανοί συνέχιζαν να διώκονται, ενώ για τους αθεϊστές δεν υπήρχε καμία ανοχή, σύμφωνα με θεωρίες περί ανοχής οι οποίες προωθήθηκαν ακόμη και από φωτισμένους φιλοσόφους, όπως ο Τζον Λοκ.

Τελικά, οι αρχές τις οποίες ενστερνίζεται η Μεταρρύθμιση, για μια «ανοικτή Βίβλο» και για την «ιεροσύνη όλων των πιστών», οδήγησαν σε σταθερή φθορά της διάθεσης μισαλλοδοξίας που διακατείχε τον παραδοσιακό Χριστιανισμό. Οι αποκλίνουσες ομάδες απέκτησαν περιορισμένα δικαιώματα να λατρεύουν με τον τρόπο που προτιμούσαν. Στην Αγγλία αυτό ήταν πιο εμφανές με τη νομοθεσία του Γουλιέλμου και της Μαρίας, το 1689. Οι περιορισμοί παρέμειναν και χαλάρωσαν μόνο σταδιακά και τελικά υποχώρησαν στα επόμενα διακόσια χρόνια. Σταδιακά, οι τάξεις που κυβερνούσαν την Ευρώπη εγκατέλειψαν τη θεωρία ότι η κοινωνική συνοχή εξαρτάται κατά πολύ από τη διατήρηση της συμμόρφωσης προς την καθιερωμένη θρησκεία. Το μάθημα το συνειδητοποίησαν πιο emphaticά στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου ένας πληθυσμός με διαφορετικά θρησκευτικά (στον οποίο υπήρξαν πολλοί πρόσφυγες λόγω θρησκευτικών διώξεων στην Ευρώπη) έπρεπε να ληφθεί υπόψη. Η καλύτερη εγγύηση για την καταπολέμηση του κοινωνικού διχασμού, σε μια τέτοια πλουραλιστική από άποψη θρησκείας κοινωνία, δεν ήταν να προσπαθούν να επιβάλλουν συμμόρφωση προς κάποια θρησκεία, αλλά στην εγκαθίδρυση της ανεξιθρησκίας ως αρχής που υπερβαίνει τα δόγματα και τις πεποιθήσεις κάθε θρησκείας. Σε αντίθεση με τις παλιές ευρωπαϊκές θεωρήσεις σχετικά με την ανάγκη για θρησκευτικό εξαναγκασμό, στις Ηνωμένες Πολιτείες αναγνωρίστηκε ότι η αρχή της ανοχής ήταν απαραίτητη για την κοινωνική συνοχή ενός πληθυσμού που ήδη ήταν διαφοροποιημένος από θρησκευτική άποψη. Έτσι, στα πλαίσια της Αμερικής, η ανοχή και η θρησκευτική ελευθερία εφαρμόστηκαν ως αρχές που ήταν πάνω από οποιοδήποτε συγκεκριμένο θρησκευτικό σύστημα. Η ίδια η δημιουργία ενός κοσμικού κράτους, στο οποίο οι ιθύνοντες δεν επρόκειτο να εγκαθιδρύσουν κάποια θρησκεία ούτε να δείξουν εύνοια για κάποια θρησκεία έναντι κάποιας άλλης, έγινε η πρώτη εγγύηση για τα θρησκευτικά δικαιώματα.

IV. Ο ΒΑΣΙΣΜΕΝΟΣ ΣΕ ΚΑΠΟΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Το εύρος της θρησκευτικής παραλλαγής, στο οποίο οι αρχές της ανοχής και της κατάργησης των διακρίσεων επεκτάθηκαν, ήταν πολύ περιορισμένο στην αρχή, περιλαμβάνοντας μόνο έναν περιορισμένο αριθμό χριστιανικών δογμάτων και, λιγότερο ισότιμα, τους Εβραίους. Η αντίληψη του τι αποτελούσε θρησκεία ήταν βασισμένη σε αυτή την ποικιλία των ιουδαιο-χριστιανικών κινήσεων. Η θρησκεία ως τέτοια θεωρήθηκε ότι είναι στην ουσία συνώνυμη με τον Χριστιανισμό, και οι ειδικοί για τη θρησκεία ήταν θεολόγοι οι οποίοι ήταν οι ίδιοι αφοσιωμένοι χριστιανοί. Ήταν αυτοί που κατά παράδοση έδωσαν τους ορισμούς για το τι αποτελεί θρησκεία, και οι ιδέες τους διαμορφώθηκαν με γνώμονα τον Χριστιανισμό αποκλειστικά. Οι ορισμοί των θεολόγων για τη θρησκεία μπορεί να θεωρηθούν ως ευρέως ακαδημαϊκοί, ασκούν όμως την επιρροή τους σε άλλες πιο πρακτικές σφαίρες, και ειδικά στα δικαστήρια, με πολύ άδικο αποτελέσματα μερικές φορές. Για παράδειγμα, το παράλογο

αποτέλεσμα που βγήκε λόγω ενός στενού ορισμού της θρησκείας, ο οποίος υιοθετήθηκε από τη νομολογία και ο οποίος περιορίστηκε από συγκεκριμένο πολιτισμό, μπορούμε να το δούμε σε μια υπόθεση στην Αγγλία, ακόμη και στα 1754, κατά την οποία ένας δικαστής, ο Λόρδος Χάρντουικ, αποφάνθηκε ότι, παρόλο που η θρησκεία αποτελεί φιλανθρωπία, η διδασκαλία του Ιουδαϊσμού δεν αποτελεί κάτι τέτοιο και έβγαλε την απόφαση ότι τα ποσά που άφησε ένας κληροδότης για διδασκαλία στον Ιουδαϊσμό θα πρέπει να δοθούν αντ' αυτού για την παροχή εκπαίδευσης στον Χριστιανισμό. Για τα δικαστήρια εκείνης της εποχής, ο όρος «θρησκεία» δεν περιελάμβανε τον Ιουδαϊσμό: περιελάμβανε μόνο τον Χριστιανισμό.

V. ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Και ο νόμος και η θεολογία θέτουν τους κανόνες που πρέπει να ακολουθήσει κανείς και, κατά συνέπεια, η τάση της αντίληψής τους, την οποία ακολουθούν με αφοσίωση, επηρεάζει τους ορισμούς και τις θεωρήσεις τους. Οι σύγχρονες γνώσεις έχουν διευρύνει τη γνωριμία μας με άλλους πολιτισμούς, κι έτσι έχει αναγνωριστεί ότι αυτό που έχει καταλλήλως χαρακτηριστεί «θρησκεία» συχνά ξεφεύγει σε πολλές λεπτομέρειες σε σχέση με την πίστη, την πρακτική εξάσκηση και τις θεσμικές ρυθμίσεις από αυτά που χαρακτηρίζουν τον Χριστιανισμό. Κατά συνέπεια, έχει αναζητηθεί ένας πιο περιεκτικός ορισμός της θρησκείας, ένας που να αναγνωρίζει ότι άλλες κοινωνίες πρεσβεύουν θρησκευτικές πεποιθήσεις, ασχολούνται με θρησκευτικές πρακτικές και διατηρούν θρησκευτικούς θεσμούς, που διαφέρουν από αυτά των χριστιανικών αντιλήψεων. Η αυξημένη εξοικείωση με πολυάριθμες εμπειρικές περιπτώσεις έχει καταστήσει αδύνατη την υπόθεση, που διατυπώνεται ακόμη και από σοβαρούς ακαδημαϊκούς σχολιαστές του δέκατου ένατου αιώνα, ότι οι λαοί που δεν ήταν χριστιανοί, εβραίοι και μουσουλμάνοι ήταν «άθρησκοι».

VI. ΗΘΙΚΑ ΟΥΔΕΤΕΡΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Παρόλο που η ίδια η θρησκεία θέτει πάντοτε κανόνες, αφού κάθε θρησκεία διαφέρει από τις άλλες, οι σύγχρονοι ειδικοί για τις θρησκευτικές σπουδές (ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι και συγκριτικοί θρησκευτολόγοι) επιδιώκουν να συζητήσουν το θέμα των κανόνων, χωρίς αυτοί οι ίδιοι να δεσμεύονται από αυτούς. Οι σύγχρονοι ειδήμονες επιδιώκουν να διατηρήσουν αντικειμενικότητα και ηθική ουδετερότητα. Η ανάπτυξη, όμως, μιας επισταμένης ουδετερότητας κατά τη μελέτη των θρησκειών έχει επιτευχθεί με αργούς μόνο ρυθμούς. Κάποιες σύγχρονες μελέτες στη συγκριτική θρησκευτολογία εκδηλώνουν ακόμη ενδείξεις προκατάληψης. Ακόμη και στις κοινωνικές επιστήμες, οι οποίες είναι ρητά δεσμευμένες να διερευνώνται ελεύθερα, κάποιες προκαταλήψεις είναι φανερές σε εργασίες που έγιναν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα, πολλές φορές είχε υποτεθεί χωρίς λόγο ότι η

πορεία της θρησκευτικής αλλαγής ήταν ανάλογη με τη διαδικασία της βιολογικής εξέλιξης και ότι η θρησκεία των πιο προηγμένων εθνών ήταν οπωσδήποτε «ανώτερη» από τη θρησκεία των άλλων λαών. Αυτή η υπόθεση έγινε εύκολα αποδεκτή από τους χριστιανούς ειδήμονες. Άλλοι (εμφανώς ο Σερ Τζέιμς Φρέιζερ) πίστευαν ότι η θρησκεία είναι ένα εξελικτικό βήμα στον δρόμο από τη μαγεία προς την επιστήμη.

Σήμερα, δεν υιοθετείται πια από τους ειδήμονες ότι η πίστη σε μια θεότητα είναι κατά κάποιον τρόπο μια ανώτερη μορφή θρησκείας από την πίστη σε διάφορες θεότητες ή σε καμία. Αναγνωρίζεται ότι μπορεί μια θρησκεία να πιστεύει στην ύπαρξη ενός ανθρωπομορφικού θεού, κάποιας άλλης μορφής θεότητας, ενός Υπέρτατου Όντος, μιας πληθώρας πνευμάτων ή προγόνων, μιας οικουμενικής αρχής ή ενός οικουμενικού νόμου ή κάποιας άλλης έκφρασης για την απόλυτη πίστη, όπως «η βασική αιτία της ύπαρξης». Το γεγονός ότι οι θρησκευτικές έννοιες είναι πιθανόν να είναι πιο αφηρημένες σε πολιτισμούς και συνθήκες που διανοητικά έχουν περισσότερο εξελιχθεί, δεν μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογία για τον ορισμό αυτών των θρησκειών ως «ανώτερων».

Καθώς οι ειδήμονες αποκτούσαν επίγνωση της εμπειρικής ποικιλομορφίας της θρησκείας σε διαφορετικές κοινωνίες, η άποψή τους για το τι αποτελούσε θρησκεία έπρεπε να αλλάξει και να περιστρέφεται ολοένα και περισσότερο σε φαινόμενα που έχουν μεγάλη ομοιότητα παρά κοινή ταυτότητα και τα οποία φανέρωναν ομοιότητες στα πρότυπα συμπεριφοράς παρά ταυτότητα της πραγματικής ουσίας. Η συνειδητοποίηση αυτή έκανε αντιληπτό ότι η θρησκεία δε θα μπορούσε να οριστεί με γνώμονα μια συγκεκριμένη παράδοση. Έτσι, τα συγκεκριμένα θέματα που έχουν σχέση με τον Χριστιανισμό και τα οποία, σε προηγούμενο στάδιο, θεωρήθηκαν ως θεμελιώδη για τον ορισμό της θρησκείας, τώρα θεωρούνταν ότι αποτελούσαν μόνο μερικά παραδείγματα γενικότερων κατηγοριών τις οποίες θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνει ένας τέτοιος ορισμός. Η λεπτομερής περιγραφή τέτοιων συγκεκριμένων θεμάτων αντικαταστάθηκε από περισσότερο αφηρημένες διατυπώσεις οι οποίες περιελάμβαναν ποικιλία τύπων δοξασιών, πρακτικών και θεσμών, πράγματα που, αν και απέχουν από το να είναι εγγενώς ταυτόσημα, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως λειτουργικά ισοδύναμα. Από τη στιγμή που αναπτύχθηκε μια τέτοια ιδέα, έγινε αντιληπτό ότι σε κάθε κοινωνία υπήρχαν δοξασίες που υπερέβαιναν τη γνωστή εμπειρική πραγματικότητα και υπήρχαν πρακτικές που είχαν σχεδιαστεί για να φέρουν τους ανθρώπους σε επαφή ή ψυχοσυναισθηματική ταύτιση με το υπερφυσικό. Στις περισσότερες κοινωνίες υπήρχαν και άτομα που ανέλαβαν τις ειδικές λειτουργίες που σχετίζονται μ' αυτόν τον στόχο. Μαζί, αυτά τα στοιχεία κατέληξαν να αναγνωριστούν ως πράγματα που συνιστούν θρησκεία, ανεξάρτητα από την ουσία των δοξασιών, τη φύση των πρακτικών που διενεργούνται ή την επίσημη θέση που κατέχουν οι αξιωματούχοι στις υπηρεσίες τους.

VII. Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Αυτό που επίσης έγινε αντιληπτό ήταν ότι οι θρησκείες δεν έχουν πάντοτε εσωτερική συνοχή. Ακόμη και σε σχετικά μικρές, φυλετικές κοινωνίες υπάρχουν συχνά τελετουργίες και μύθοι μεγάλης πολυπλοκότητας, πράγματα που συχνά δεν καταφέρνουν να αποτελέσουν ένα συνεπές, εσωτερικά ενοποιημένο και συνεκτικό σύστημα. Η θρησκεία υποβάλλεται σε αλλαγές και οι μύθοι και οι τελετουργίες πολλαπλασιάζονται, καθώς μια κοινωνία αποκτά την εμπειρία της επαφής με γειτονικούς ανθρώπους ή εισβολείς. Διαφορετικές τελετουργίες και δοξασίες μπορεί να σχετίζονται με διαφορετικές καταστάσεις, καθώς και επείγουσες καταστάσεις (π.χ. για την πρόκληση βροχής, για την εξασφάλιση γονιμότητας στη σοδειά, στα ζώα και στις γυναίκες, την παροχή προστασίας, την επισύναψη συμμαχιών, το ξεκίνημα γενεών κ.λπ.). Όλες αυτές οι δραστηριότητες κατευθύνονται προς υπερφυσικές δυνάμεις (όπως κι αν καθορίζονται) και αναγνωρίζονται από τους ειδήμονες ως θρησκευτικές. Οι κώδικες της θρησκευτικής πίστης και πρακτικής σε κοινωνίες που είναι πιο προηγμένες από τεχνική άποψη είναι, γενικά, περισσότερο διεξοδικά διατυπωμένοι και απεικονίζουν μεγαλύτερη εσωτερική συνοχή και σταθερότητα, αλλά ακόμη και στα προηγμένα συστήματα συνεχίζουν να υπάρχουν στοιχεία ποικιλομορφίας. Κανένα θεολογικό σύστημα ή σχηματοποίηση δοξασιών αναφερόμενη στο υπερφυσικό δεν είναι πλήρως συναφής σε καμία από τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου. Πάντοτε υπάρχουν ανεξήγητα κατάλοιπα και μερικές φορές ανοικτές αντιφάσεις. Στις περισσότερες, αν όχι σε όλες τις κοινωνίες, υπάρχουν, ανάμεσα στον λαό εν γένει, απομεινάρια από προγενέστερους θρησκευτικούς προσανατολισμούς, όπως τα λαϊκά θρησκευτικά στοιχεία. Τα θρησκευτικά συστήματα που έχουν αντικατασταθεί από άλλα αφήνουν συχνά τα υπολείμματά τους σ' αυτά που τα αντικατέστησαν. Έτσι, η πρακτική της αφέρωσης ταμάτων και η οργάνωση λιτανειών, πράγματα που είναι χαρακτηριστικά των παγανιστικών θρησκειών στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, εισχώρησαν στις χριστιανικές εκδηλώσεις, ακριβώς όπως διάφοροι προγενέστεροι μύθοι της Μέσης Ανατολής είχαν απήχηση στη χριστιανική διδασκαλία. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, παγανιστικές θεότητες μεταμορφώθηκαν ελαφρώς και έγιναν χριστιανοί άγιοι, και πιο πρόσφατα, μια παρόμοια διαδικασία έχει γίνει στη Λατινική Αμερική. Εκτός από αυτά τα άσχετα στοιχεία που συνεχίζουν να υπάρχουν από τις λαϊκές θρησκείες, οι ιερές γραφές όλων των μεγάλων θρησκειών επιδεικνύουν εσωτερικές αντιφάσεις και ασυνέπειες. Στη φύση της θρησκείας υπάρχουν συχνά ασάφειες: η θρησκευτική γλώσσα δεν αποσκοπεί να είναι ξερά επιστημονική· επιδιώκει να είναι ποιητική, να φέρνει στον νου αναμνήσεις και μερικές φορές να προκαλεί συναισθηματικές αντιδράσεις παρά να είναι στενά γνωστική. Μια τέτοια γλώσσα μπορεί συχνά να ερμηνεύεται ξανά, να λαμβάνεται κυριολεκτικά, αλληγορικά, μεταφορικά ή συμβολικά, παράγοντας έτσι αποκλίνουσες αντιδράσεις. Αυτές και άλλες πηγές, ειδικά καθώς οι ειδικοί για τις θρησκείες προσπάθησαν να συμβιβάσουν θρησκευτικά αποφθέγματα

με εμπειρικά δεδομένα, έχουν δημιουργήσει διαφορές μεταξύ αυτών των ειδημόνων οι οποίοι έχουν, κατά καιρούς, ενστερνιστεί αντιτιθέμενες ερμηνευτικές κατευθύνσεις και επεξηγηματικές αρχές, πράγματα που μερικές φορές έχουν δημιουργήσει διαφορετικές παραδόσεις, ακόμη και μέσα σ' αυτό που έχει ευρέως αναγνωριστεί ότι είναι ορθόδοξο. Αυτά τα θέματα, λοιπόν, αποτελούν μια πηγή της θρησκευτικής ποικιλομορφίας: ότι το κάτι άλλο προκύπτει από εσκεμμένη διαφωνία.

VIII. Η ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΦΩΝΙΑΣ

Πέρα από την ανάπτυξη ξεχωριστών σχολών στα πλαίσια της κυρίαρχης παράδοσης, σε πρωτόγονες κοινωνίες, αποτελεί επίσης ένα συνηθισμένο φαινόμενο η σκόπιμη και συνειδητή διαφωνία από αυτό που θεωρείται ορθόδοξο. Χριστιανοί, Εβραίοι και μουσουλμάνοι διαιρούνται σε ορθόδοξες (κάθε σχολή) και αντιτιθέμενες ομάδες, οι οποίες ακολουθούν ένα αποκλίνον πρότυπο θρησκευτικής πρακτικής, προσυπογράφουν σε αποκλίνουσες πεποιθήσεις και δημιουργούν τους δικούς τους ξεχωριστούς θεσμούς. Η αντίθεση είναι περισσότερο εμφανής σε περιστάσεις κατά τις οποίες κυριαρχεί η θρησκευτική αποκλειστικότητα: δηλαδή, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες το άτομο, αν ακολουθεί μια θρησκεία, απαιτείται να αποκηρύξει όλες τις άλλες: ένα πρότυπο δέσμευσης που απαιτείται αυστηρά στη χριστιανική παράδοση. Καθώς κάποιες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έπαψαν να υπαγορεύουν συγκεκριμένα θρησκευτικά σχήματα για τους υπηκόους τους και καθώς έχουν, τουλάχιστον επίσημα, μειώσει σε κάποιο βαθμό ακόμη και τις προκατειλημμένες προτιμήσεις τους για μια θρησκεία έναντι μιας άλλης, η κατάσταση σ' αυτές τις χώρες προσεγγίζει περισσότερο τις συνθήκες που επικρατούν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Έτσι, έλαβε σάρκα και οστά μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται ως «θρησκευτικός πλουραλισμός». Παρ' όλα αυτά, η επίσημη ισότητα των θρησκειών μέσα σε μια δεδομένη κοινωνία –ισότητα, όπως λέγεται συχνά, ενώπιον του νόμου– δεν πρέπει να συγκαλύπτει το γεγονός ότι όχι σπάνια εξακολουθούν να υπάρχουν διακρίσεις με τη μια ή την άλλη μορφή. Στην Αγγλία διάφοροι νόμοι διατηρούν την υπεροχή της Εκκλησίας της Αγγλίας, της Εκκλησίας που ιδρύθηκε διά νόμου και κοσμική κεφαλή της οποίας είναι ο μονάρχης. Ένας αριθμός αγγλικανικών επισκόπων παρευρίσκεται δικαιωματικά στο νομοθετικό σώμα της Άνω Βουλής. Ο διορισμός των επισκόπων γίνεται από τον Πρωθυπουργό, πράγμα που αποτελεί ένδειξη, μαζί με άλλες, προνομιακής μεταχείρισης. Σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες διάφορες μεροληπτικές ρυθμίσεις ευνοούν μία ή περισσότερες παραδοσιακές Εκκλησίες, πέρα και πάνω από άλλες ομάδες διαφωνούντων ή νέους θρησκευτικούς φορείς. Υπάρχει, γενικά, ελευθερία της θρησκευτικής πρακτικής στην Ευρώπη, αλλά διάφοροι θρησκευτικοί φορείς βιώνουν ακόμη διαφορετική μεταχείριση από το κράτος και πρέπει να αντιμετωπίσουν μέσα μαζικής ενημέρωσης που πολλές φορές είναι εχθρικά, τα οποία δουλεύουν για να προωθήσουν στο κοινό υποψίες για

ό,τι είναι ασυνήθιστο για μια θρησκεία. Τέτοια διαφοροποιημένη μεταχείριση και η σχετική μ' αυτήν εχθρότητα προκύπτει, τουλάχιστον εν μέρει, από την επιμονή να ακολουθούν δεσμευτικά τους κανόνες οι περισσότεροι από εκείνους που παραδοσιακά, ως «ειδικοί», έχουν ασχοληθεί με τον ορισμό της θρησκείας και τον καθορισμό του χαρακτήρα της. Σε όλες τις κοινωνίες υπάρχει μια λόγια γλώσσα που πηγαίνει από γενιά σε γενιά και που έχει σχέση με τη θρησκεία. Αυτή η γλώσσα εμπεριέχει τους κανόνες που οδηγούν στην αφοσίωση σε κάποια θρησκεία. Οι πρώτοι ορισμοί και οι πρώτες περιγραφές των βασικών στοιχείων μιας θρησκείας πολλές φορές χρησιμοποιούν όρους δανεισμένους από τις θρησκευτικές παραδόσεις εκείνων που τις δημιούργησαν. Οι κοινωνικοί επιστήμονες μπορούν εύκολα να αναγνωρίσουν ότι η χρήση των όρων που αφορούν ειδικά μια θρησκεία πρέπει να αλλοιώνουν την απεικόνιση των άλλων θρησκειών, και πολλές φορές μπορεί να περιλαμβάνουν λανθασμένες υποθέσεις σχετικά με τον χαρακτήρα και τη φύση τους. Έννοιες που εξελίχθηκαν μέσα σε μια πολιτιστική και θρησκευτική παράδοση θα διαστρεβλώσουν τα λειτουργικά ισοδύναμα, αλλά ξεχωριστά στοιχεία μιας άλλης θρησκείας. Τέτοιες περιπτώσεις ακατάλληλης χρήσης περιλαμβάνουν αναφορές στη «βουδιστική Εκκλησία», στο «μουσουλμανικό ιερατείο» ή (όσον αφορά την Αγία Τριάδα) στους «χριστιανικούς θεούς». Οι ίδιοι οι όροι «Εκκλησία» και «ιερατείο» μεταφέρουν ισχυρούς πολιτιστικούς και δομικούς συνειρμούς, και οι περιπτώσεις στις οποίες αναφέρονται είναι, από πολλές απόψεις, ανόμοιες με τα λειτουργικά ισοδύναμα άλλων θρησκευτικών συστημάτων. Τα νοητικά, ιδεολογικά, ηθικά και οργανωτικά γνωρίσματα που τους χαρακτηρίζουν είναι ειδικά για τη χριστιανική παράδοση, και η χρήση αυτών των όρων πρέπει να οδηγεί σε σύγχυση, σε διαστρέβλωση και σε ψευδείς προσδοκίες των άλλων θρησκειών και, ως εκ τούτου, σε υποψία και ίσως σε εχθρότητα.

ΙΧ. ΑΦΗΡΗΜΕΝΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Αν το κράτος πρόκειται να καθιερώσει την ισοτιμία των θρησκειών, καθίσταται αναγκαίο να υιοθετηθούν αφηρημένοι ορισμοί που να μην επιδέχονται αμφισβήτηση, ώστε να συμπεριληφθεί η πολυμορφία των θρησκευτικών δρώμενων. Μια τέτοια χρήση αφηρημένης γλώσσας, που μπορεί να θεωρηθεί ως «ανόθευτη», με την έννοια ότι δεν έχει μολυνθεί από τις συγκεκριμένες παραδόσεις και προκαταλήψεις οποιασδήποτε θρησκείας, θα αποτύχει κατ' ανάγκην να συλλάβει όλα τα εγγενή χαρακτηριστικά κάθε συγκεκριμένης πίστης. Αυτό δε θα εξαλείψει ούτε τις νοητικές ούτε τις συναισθηματικές πλευρές της πίστης, των τελετουργικών, των συμβολισμών και των θεσμών. Αυτή η κοινωνική επιστημονική προσέγγιση καθιστά εφικτή την αντικειμενική σύγκριση, ανάλυση και εξήγηση, αλλά δε μεταφέρει και δεν προσποιείται ότι μεταφέρει όλη την ουσία του εσωτερικού νοήματος ή της συναισθηματικής απήχησης που μια θρησκεία έχει για τους δικούς της οπαδούς.

Χ. ΤΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΟΡΙΣΜΩΝ

Κανένας ορισμός της θρησκείας που να μην επιδέχεται αμφισβήτηση δεν έχει γίνει αποδεκτός από όλους τους ειδήμονες. Πολλές φορές όμως οι ειδήμονες έχουν επικαλεστεί ένα πλήθος στοιχείων, τα οποία έχουν παρουσιαστεί με τους κατάλληλους αφηρημένους όρους και τα οποία θεωρούν ότι, με διάφορους συνδυασμούς, αποτελούν τα χαρακτηριστικά της θρησκείας. Περιλαμβάνουν πεποιθήσεις, πρακτικές, σχέσεις και θεσμούς που έχουν σχέση:

- α) με δυνάμεις, όντα ή στόχους που είναι υπερφυσικά,
- β) με τις έσχατες ανησυχίες του ανθρώπου,
- γ) με ιερά αντικείμενα (πράγματα που έχουν ξεχωριστεί και απαγορεύονται) για την πνευματική αφοσίωση,
- δ) με μια δύναμη που ελέγχει τη μοίρα του ανθρώπου,
- ε) με τη βασική αιτία της ύπαρξης,
- στ) με μια πηγή υπερβατικής γνώσης ή σοφίας και
- ζ) με τον συλλογικό χαρακτήρα της θρησκευτικής ζωής.

Οι συνέπειες και λειτουργίες μιας θρησκείας είναι οι εξής:

- α) ο καθορισμός της ταυτότητας της ομάδας ή/και του ατόμου,
- β) η θέσπιση πλαισίου προσανατολισμού,
- γ) η διευκόλυνση της δημιουργίας ενός κατασκευασμένου από τον άνθρωπο σύμπαντος εννοιών,
- δ) η παροχή καθησυχασμού και παρηγοριάς σχετικά με τις προοπτικές βοήθειας και σωτηρίας και
- ε) η δημιουργία κλίματος συμφιλίωσης ανάμεσα στους ανθρώπους και η διατήρηση μιας ηθικής κοινότητας.

Ενώ αυτά τα χαρακτηριστικά θα ήταν γενικώς αποδεκτά από τους ειδήμονες ως πράγματα που χαρακτηρίζουν τις περισσότερες, αν όχι όλες, τις θρησκείες, ίσως αποδειχθεί ότι έχουν πολύ μεγάλη ευρύτητα, ώστε να υπάρξει εύκολη εφαρμογή στην πρακτική, όταν, για παράδειγμα, οι σύγχρονες κυβερνήσεις ή οι σύγχρονοι δικαστές έρχονται αντιμέτωποι

με την εφαρμογή κατάλληλων κριτηρίων στη μία ή στην άλλη από τις πολλές, πολύ διαφορετικές, νέες ή νεο-εισαχθείσες θρησκείες που τώρα έχουν οπαδούς στις δυτικές κοινωνίες. Για τον σκοπό αυτό, μπορεί να χρειάζεται ένας πιο λεπτομερής κατάλογος χαρακτηριστικών, που να περιλαμβάνει κατηγορίες που η καθεμιά τους παρουσιάζεται όχι ως *απαραίτητη προϋπόθεση* για την ύπαρξη θρησκείας, αλλά ως χαρακτηριστικά που πολλές φορές συχνά βρίσκονται στις εμπειρικές μαρτυρίες για κάθε ομάδα που διεκδικεί για τον εαυτό της το στάτους της θρησκείας. Επομένως, αυτά τα χαρακτηριστικά θα πρέπει να θεωρηθούν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ως αναγνωρίσιμες «συγγενικές ομοιότητες». Έτσι, κάθε στοιχείο πρέπει να ιδωθεί ως κάτι που *πιθανότατα* να είναι έκδηλο σε μια θρησκεία, χωρίς το ίδιο να υπονοεί ότι *πρέπει* να υφίσταται ώστε ένα κίνημα ή ένα σύστημα ιδεών να χαρακτηριστεί θρησκεία.

ΧΙ. ΕΝΑΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΑ ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Τώρα, αυτό που ακολουθεί είναι ένας κατάλογος με στοιχεία που είναι πιθανόν να διακρίνει κανείς σε κάθε κίνηση, σε κάθε οργανισμό ή σε κάθε σύστημα διδαγμάτων και τα οποία μπορεί να θεωρήσει ότι ορίζουν μια θρησκεία. Συνήθως δε θα βρίσκονται όλα αυτά τα στοιχεία σε κάθε δεδομένη περίπτωση, και θα μπορούσε κανείς να αποφασίσει ποιο ποσοστό από αυτά θα πρέπει να ισχύει, ώστε ένα συγκεκριμένο σύνολο πεποιθήσεων και πρακτικών να πληροί τις προϋποθέσεις για να θεωρηθεί θρησκεία. Δεδομένου του πολύ μεγάλου χρονικού διαστήματος της ανθρώπινης ιστορίας, μέσα στο οποίο εμφανίστηκαν θρησκείες, ο κατάλογος αναπόφευκτα αντανakλά διαφορετικές τάσεις οι οποίες αντικατοπτρίζουν διαφορετικούς βαθμούς πνευματικής καλλιέργειας που έχει σχέση με τις θρησκευτικές ιδέες, από πολύ συγκεκριμένους, σχεδόν μαγικούς προσανατολισμούς, που είναι το ένα άκρο, έως τις σχετικά αφηρημένες, υλοποιημένες ή, όπως θα μπορούσε να πει κανείς, αιθέριες αντιλήψεις των μεγάλων θρησκευτικών ζητημάτων και οντοτήτων, που είναι το άλλο άκρο. Στην ουσία, καμία θρησκεία, ακόμη κι αν αφήσουμε περιθώριο για εσωτερική ποικιλομορφία και διαφορετικούς βαθμούς πνευματικής καλλιέργειας ανάμεσα στους πιστούς της, δεν είναι πιθανόν να περιλαμβάνει και τα δύο αυτά είδη προσανατολισμού σε ίσο βαθμό, αν τα περιλαμβάνει καθόλου. Ως εκ τούτου, πρέπει να είναι προφανές ότι καμία θρησκεία δεν είναι πιθανόν να χαρακτηριστεί ως τέτοια με το να καταφέρνει να ισχύουν γι' αυτήν εκατό τοις εκατό όλα τα στοιχεία του ως άνω καταλόγου. Τα πιθανά χαρακτηριστικά μιας θρησκείας είναι τα ακόλουθα:

- (1) η πίστη σε μια δύναμη ή σε δυνάμεις που υπερβαίνουν τη συνήθη αντίληψη και που μπορεί να περιλαμβάνουν ακόμη και μια ολόκληρη προκαθορισμένη πνευματική τάξη ύπαρξης,

- (2) η πίστη ότι μια τέτοια δύναμη δεν επηρεάζει μόνο τον φυσικό κόσμο και την κοινωνική τάξη, αλλά λειτουργεί κατευθείαν πάνω σ' αυτά και μπορεί να τα έχει δημιουργήσει,
- (3) η πίστη ότι μερικές φορές στο παρελθόν έχει υπάρξει σαφής υπερφυσική παρέμβαση στις ανθρώπινες υποθέσεις,
- (4) η πίστη ότι υπερφυσικές δυνάμεις έχουν εποπτεύσει την ιστορία και το πεπρωμένο του ανθρώπου: όταν οι δυνάμεις αυτές απεικονίζονται ανθρωπομορφικά, τότε συνήθως τους αποδίδονται συγκεκριμένοι σκοποί,
- (5) διατυπώνεται η πεποίθηση ότι η μοίρα του ανθρώπου σ' αυτή τη ζωή και στη μετά θάνατον ζωή (ή ζωές) εξαρτάται από τις σχέσεις που δημιούργησε με αυτές τις υπερβατικές δυνάμεις ή το κατά πόσο συμμορφώθηκε μ' αυτές,
- (6) μπορεί (αλλά όχι πάντοτε) να πιστεύει κανείς ότι, ενώ οι υπερβατικές δυνάμεις μπορεί αυθαίρετα να υπαγορεύουν το πεπρωμένο ενός ατόμου, το άτομο μπορεί, με το να συμπεριφέρεται με προδιαγεγραμμένους τρόπους, να επηρεάσει τα βιώματά του είτε σ' αυτή τη ζωή είτε στη μελλοντική ζωή (ή ζωές) είτε και στα δύο,
- (7) υπάρχουν προδιαγεγραμμένες ενέργειες για εκδηλώσεις που γίνονται ατομικά, συλλογικά ή δι' αντιπροσώπων· δηλαδή, τελετουργίες,
- (8) υπάρχουν στοιχεία εξευμενιστικών ενεργειών μέσω των οποίων τα άτομα ή οι ομάδες μπορούν να ικετεύουν για ιδιαίτερη βοήθεια από υπερφυσικές πηγές,
- (9) προσφέρονται ή, σε μερικές περιπτώσεις, απαιτούνται από τους πιστούς δοξολογίες, εκδηλώσεις αφοσίωσης, ευγνωμοσύνης, υποταγής ή υπακοής, συνήθως με την παρουσία συμβολικών αναπαραστάσεων της υπερφυσικής δύναμης ή των υπερφυσικών δυνάμεων που συνδέονται με αυτή την πίστη. Αυτές οι εκδηλώσεις συνιστούν τη λατρεία,
- (10) γλώσσα, αντικείμενα, τοποθεσίες, οικοδομήματα και εποχές του χρόνου που ταυτίζονται ιδιαίτερα με την υπερφυσική δύναμη, αποκτούν ιερό χαρακτήρα και μπορεί κι αυτά τα ίδια να γίνουν αντικείμενα λατρείας,

- (11) υπάρχουν τακτικές εκδηλώσεις που έχουν σχέση με τελετουργίες ή παρουσιάσεις, με εκφράσεις αφοσίωσης, με εορτασμούς, με νηστείες, με μαζική εξιλέωση, με προσκυνήματα και με αναπαραστάσεις ή με αναμνηστικές εκδηλώσεις περιστατικών της επίγειας ζωής των θεοτήτων, των προφητών ή των μεγάλων δασκάλων,
- (12) οι στιγμές λατρείας και παρουσίασης των διδαχών δημιουργούν για τους οπαδούς μια αίσθηση κοινωνικότητας και σχέσεις που διέπονται από καλή θέληση, αλληλεγγύη και κοινή ταυτότητα,
- (13) πολλές φορές επιβάλλονται ηθικοί κανόνες στους πιστούς, παρόλο που οι τομείς που αυτοί αφορούν ποικίλλουν: μπορεί να διατυπώνονται με όρους νομικής ή τελετουργικής γλώσσας ή μπορεί να εξετάζονται περισσότερο ως συμμόρφωση με το πνεύμα μιας λιγότερο καθορισμένης, υψηλότερης ηθικής,
- (14) η σοβαρότητα του σκοπού, η σταθερή δέσμευση και η διά βίου αφοσίωση είναι προϋποθέσεις που αποτελούν κανόνα,
- (15) οι πιστοί, ανάλογα με τη δράση τους, συγκεντρώνουν στοιχεία που τους τιμούν ή που τους ατιμάζουν, στα οποία προσαρτάται ένα σύστημα υπολογισμού της ανταμοιβής και της τιμωρίας. Ο ακριβής σύνδεσμος μεταξύ δράσης και συνέπειας ποικίλλει από τις αυτόματες επιπτώσεις από δεδομένες αιτίες έως την πίστη ότι τα προσωπικά αρνητικά σημεία που επισύρουν τιμωρία μπορεί να ακυρωθούν μέσω λατρευτικών και τελετουργικών πράξεων, μέσω εξομολόγησης και μετάνοιας ή μέσω ειδικής μεσολάβησης υπερφυσικών δυνάμεων,
- (16) συνήθως υπάρχει μια ειδική κατηγορία θρησκευτικών αξιωματούχων που υπηρετούν ως θεματοφύλακες των ιερών αντικειμένων, των γραφών και των τοποθεσιών· είναι ειδικοί για το δόγμα, τα τελετουργικά και την ποιμαντορική καθοδήγηση,
- (17) τέτοιοι ειδικοί συνήθως αμείβονται για τις υπηρεσίες τους, είτε με εκδηλώσεις σεβασμού είτε με ανταμοιβή για συγκεκριμένες λειτουργίες είτε με ένα θεσμοθετημένο μισθό,
- (18) όταν οι ειδικοί αφιερώνονται στη συστηματοποίηση του δόγματος, τίθεται συνήθως ο ισχυρισμός ότι η θρησκευτική γνώση δίνει λύσεις για όλα τα προβλήματα

και εξηγεί το νόημα και τον σκοπό της ζωής, συμπεριλαμβάνοντας συχνά υποτιθέμενες εξηγήσεις της προέλευσης και λειτουργίας του υλικού σύμπαντος και της ανθρώπινης ψυχολογίας,

(19) η αξιοπιστία της θρησκευτικής γνώσης και των θεσμών υποστηρίζεται με προσφυγή στην αποκάλυψη και την παράδοση: η καινοτομία δικαιολογείται συνήθως ως αποκατάσταση και

(20) οι ισχυρισμοί για την αλήθεια της διδασκαλίας και την αποτελεσματικότητα των τελετουργιών δεν υπόκεινται σε εμπειρικό τεστ, αφού οι στόχοι είναι τελικά υπερβατικοί και η πίστη απαιτείται τόσο για τους στόχους όσο και για τα αυθαίρετα μέσα που συνιστώνται για την επίτευξή τους.

XII. ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΟΝΤΟΤΗΤΕΣ

Ο προαναφερθείς κατάλογος διατυπώνεται με όρους ιδιαίτερα αφηρημένης γενίκευσης, αλλά οι πραγματικές θρησκείες είναι ιστορικές οντότητες, όχι λογικές συνθέσεις. Περιλαμβάνουν πολύ διαφορετικές αρχές οργάνωσης, πολύ διαφορετικούς κώδικες συμπεριφοράς και πολύ διαφορετικά πρότυπα πίστης, που έχουν αναπτυχθεί σε διαφορετικές ιστορικές εποχές, καθεμιά από τις οποίες, μέσα στην ίδια ευρεία θρησκευτική παράδοση, χαρακτηρίζεται από ξεχωριστές και μερικές φορές ασύμβατες αντιλήψεις της θρησκευτικότητας. Μέσα σε μια θρησκεία αποκλίνοντα δόγματα ή αποκλίνουσες ερμηνείες της τελετουργικής πρακτικής πολλές φορές γίνονται ταυτόχρονα αποδεκτές από οπαδούς με διαφορετικό βαθμό πνευματικής καλλιέργειας. Πανομοιότυπα αντικείμενα πίστης ή λατρείας μπορεί να θεωρηθούν συμβολικά από κάποιους, από τη φύση τους ισχυρά από κάποιους άλλους, και οι δύο όμως πλευρές υπάρχουν σε θρησκευτικά συστήματα στα οποία δεν υφίσταται και τόσο πολύ η αντικατάσταση της μιας αντιφατικής ιδέας από κάποια άλλη, ώστε να αυξάνονται οι αντιλήψεις και οι ερμηνείες κατά την πορεία της ιστορίας. Συμφιλίωση των τρόπων που αποκλίνουν ώστε να γίνει κατανοητή η πίστη και λατρεία μπορεί να συμβεί, αλλά, αν συμβεί αυτό, πρέπει να εξαρτάται από το κύρος και την αποτελεσματικότητα της ηγεσίας, καθώς και από το πρότυπο της οργάνωσης. Μια τέτοια ποικιλομορφία, μέσα σε μια δεδομένη θρησκευτική παράδοση, περιπλέκει περαιτέρω την ευρύτερη εικόνα των διαφορών ανάμεσα στις κυριότερες θρησκευτικές παραδόσεις και στις αναρίθμητες υποδιαιρέσεις που έχουν αναπτυχθεί στο πέρασμα του χρόνου. Το ερωτηματολόγιο που προαναφέρθηκε επιδιώκει να χρησιμοποιήσει αρκετά ευρέα κριτήρια για να φιλοξενήσει τις επιπτώσεις της θρησκευτικής εξέλιξης, φιλοξενώντας τα πιο κυριολεκτικά, τα πιο ξεκάθαρα, ακόμη και σχεδόν μαγικά στοιχεία που συνεχίζουν να υπάρχουν σε κάποια επίπεδα, ακόμη και μέσα σε θρησκευτικά

συστήματα που έχουν έρθει για να εκφράσουν και να δικαιολογήσουν τις πεποιθήσεις τους και τις δραστηριότητες με εκλεπτυσμένους, αφηρημένους όρους. Κάποιες θρησκείες, που έχουν αναπτυχθεί πιο πρόσφατα, μπορεί να έχουν ξεφύγει σε μεγάλο βαθμό ή ακόμη και τελείως από την επιρροή των πρωτόγονων αντιλήψεων που επιβιώνουν μέσα σε άλλες και μπορεί, κατά συνέπεια, να μην πληρούν το ένα ή το άλλο κριτήριο του ερωτηματολογίου (το οποίο περιλαμβάνει απαραίτητα στοιχεία που βρίσκονται κυρίως στα παλιά θρησκευτικά συστήματα και που δεν έχουν πάντα επιζήσει καθώς αυτές οι θρησκείες έχουν εξελιχθεί). Έτσι, η ιστορική και εξελικτικού χαρακτήρα θρησκευτική σκέψη και πρακτική υπονοεί ότι ελάχιστες θρησκείες, αν όχι καμία, θα πληρούν εξίσου τις προϋποθέσεις που θέτουν όλα τα στοιχεία ενός ερωτηματολογίου, το οποίο στοχεύει να περιλαμβάνει ενδείξεις που λαμβάνουν υπόψη την ποικιλία των κατηγοριών που περιλαμβάνονται στο φαινόμενο της θρησκείας.

XIII. ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ

Σε πολλά σημεία, επομένως, η γενίκευση σχετικά με τη θρησκεία δεν είναι εύκολη: ενώ ένα φαινόμενο, εύκολα χαρακτηριζόμενο ως «θρησκεία», αναγνωρίζεται, αυτό που πρέπει να γίνει δεκτό είναι η σημαντική ποικιλία σε πολλά θέματα, που υπάρχει ανάμεσα στα πολυάριθμα δείγματα που ανήκουν στο ίδιο γένος. Οι δυτικοί που ασχολούνται με τη θρησκεία πέφτουν πολλές φορές θύματα (συχνά ασυναίσθητων) προκαταλήψεων που προέρχονται από τη χριστιανική παράδοση, αλλά από τη στιγμή που τέτοιου είδους προκαταλήψεις τίθενται στην άκρη, γίνεται προφανές ότι πολλά από τα συγκεκριμένα θέματα, τα οποία, στη βάση του χριστιανικού πρότυπου, θα έπρεπε να αποτελούν την *απαραίτητη προϋπόθεση* για να χαρακτηριστεί κάτι ως θρησκεία, στην πραγματικότητα, δεν πρόκειται να βρεθούν σε άλλα συστήματα. Έτσι, στον κατάλογο που προαναφέρθηκε αποφεύγεται η νύξη για την ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος, αφού για τους θεραβάντα βουδιστές (και για πολλούς μαχαγιάνα βουδιστές) αυτή η έννοια δεν έχει καμία εγκυρότητα. Η λατρεία, η οποία αναφέρεται παραπάνω, έχει πολύ διαφορετικές επιπτώσεις για τους βουδιστές από εκείνες που θεωρούν οι χριστιανοί, και ακόμη και μέσα στον Χριστιανισμό υπάρχει ευρεία ποικιλομορφία αντιλήψεων σχετικά με τη λατρεία ανάμεσα σε τέτοια διαφορετικά δόγματα, όπως οι καθολικοί, οι καλβινιστές, οι οπαδοί της Χριστιανικής Επιστήμης και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά. Το ερωτηματολόγιο δεν κάνει καμία αναφορά ειδικά για δόγματα, τα οποία έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του Χριστιανισμού, αλλά που έχουν πολύ λιγότερη σημασία για πολλές άλλες θρησκείες, κατά τις οποίες η ορθή συμπεριφορά έχει μεγαλύτερη αξία από την ορθή πίστη. Δε γίνεται καμία αναφορά στην ψυχή, όσο σημαντικό κι αν είναι αυτό το στοιχείο στον παραδοσιακό Χριστιανισμό, γιατί αυτή η έννοια έχει κάπως αμφίβολη εφαρμογή στον Ιουδαϊσμό και απορρίπτεται ρητά από μερικά αποσχιστικά χριστιανικά κινήματα (π.χ. από τους Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας και τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, κάθε ένα εκ των οποίων έχει εκατομμύρια πιστούς σε όλο τον

κόσμο, και από τους Χριστάδελφους και από τους πουριτανούς, συμπεριλαμβανομένου του Τζον Μίλτον, οι οποίοι ήταν γνωστοί ως οπαδοί που αρνούνταν την ύπαρξη της αθάνατης ψυχής). Ούτε την κόλαση αναφέρει το ερωτηματολόγιο, αφού αυτό είναι ένα άλλο στοιχείο που λείπει από τον Ιουδαϊσμό. Γίνεται νύξη στην αφηρημένη έννοια της ζωής μετά θάνατον, τόσο στον ενικό όσο και στον πληθυντικό, ως τρόπος για να φιλοξενηθούν οι δύο διαφορετικές αντιλήψεις μέσα στον Χριστιανισμό, δηλαδή η μετενσάρκωση της ψυχής και η ανάσταση του σώματος, καθώς και οι κάπως διαφορετικές περιγραφές της μετεμψύχωσης στον Βουδισμό και στον Ινδουισμό. Έτσι, ο κατάλογος επιδιώκει και να επισημάνει τα στοιχεία σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, αλλά και να είναι πρακτικός για τη διευκόλυνση του προσδιορισμού θεμάτων που κατά κανόνα είναι χαρακτηριστικά αυτών από τα οποία αποτελείται μια θρησκεία.

XIV. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ: Ο ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

Ο Βουδισμός ξεχωρίζει ως ένα σημαντικό παράδειγμα θρησκείας που θέτει υπό αμφισβήτηση τη σιωπηρή υπόθεση ότι μια θρησκεία είναι απαραίτητα μονοθεϊστική. Ο Βουδισμός δεν είναι ένα σύστημα μονοθεϊστικής πίστης, κι ακόμη και σε εκείνους τους κλάδους του Βουδισμού κατά τους οποίους υπάρχει κατηγορηματική δέσμευση στην ιδέα ότι ο Βούδας ο ίδιος είναι ο σωτήρας, όπως, για παράδειγμα, στις σέκτες Γιοντόσου και Γιοντοσίνσου της Αγνής Χώρας στην Ιαπωνία, δεν επαρκεί ως αντίληψη για να θεωρηθεί ότι ο Βούδας είναι ο δημιουργός-θεός. Ο Βουδισμός γενικά δεν αρνείται την ύπαρξη και τη δραστηριότητα πολλών θεών και, μολονότι αυτοί οι θεοί μπορεί σε κάποιες βουδιστικές σέκτες να είναι αντικείμενα ευλάβειας και εξευμενισμού, δεν έχουν κανέναν ουσιαστικό ρόλο στην τάξη των πραγμάτων, όπως αυτά δίνονται στις βουδιστικές διδασκαλίες και, πράγματι, όπως και οι άνθρωποι, θεωρούνται ότι υπόκεινται στους νόμους του κάρμα και της μετενσάρκωσης. Για να τονιστεί ο χαρακτήρας του Βουδισμού, ακολουθεί τώρα μια σύντομη περιγραφή των διδασκαλιών του Θεραβάντα Βουδισμού, του Βουδισμού της Σρι Λάνκα, της Βιρμανίας, της Ταϊλάνδης και της Καμπότζης, που γενικά θεωρούνται από τους δυτικούς ειδήμονες ότι αποτελούν την παλαιότερη παράδοση.

XV. Ο ΘΕΡΑΒΑΝΤΑ ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ

Το μέλημα του Βουδισμού είναι ο άνθρωπος και όχι το υλικό σύμπαν. Ο κόσμος που βλέπουμε θεωρείται ότι δεν έχει υπόσταση και ότι είναι σε μια συνεχή κατάσταση ρευστότητας. Ο ίδιος ο άνθρωπος είναι το ίδιο παροδικός όσο και ο υλικός κόσμος. Δεν είναι ούτε περιέχει έναν εαυτό, αλλά είναι μάλλον μια δέσμη φαινομένων του οποίου το σώμα είναι μέρος του παροδικού, φυσικού κόσμου. Ο άνθρωπος είναι μια ένωση διαδοχικών διανοητικών

και σωματικών φαινομένων, που συνεχώς διαλύονται και εξανεμίζονται. Ο άνθρωπος έχει πέντε τρόπους για να «αντιλαμβάνεται τα πράγματα»: το σώμα, την αισθητήρια αντίληψη, τη συνειδητοποίηση, τα διανοητικά φαινόμενα και τη συνείδηση. Υπόκειται στον κύκλο της γέννησης και του θανάτου (σαμσάρα). Η κατάστασή του είναι να υποφέρει, κι αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της όλης ύπαρξης. Το ότι υποφέρει, προκαλείται από τον πόθο και την ευχαρίστηση, και η απελευθέρωση του ανθρώπου από τα βάσανα είναι η παρόρμηση ολόκληρης της βουδιστικής διδασκαλίας. Τα πάντα υπόκεινται στον κύκλο της γέννησης και του θανάτου. Η εκ νέου γέννηση πιστεύεται ότι συμβαίνει ακολουθώντας διαφορετικά ιεραρχικά βασίλεια, τα οποία συνήθως είναι πέντε: ως θεοί, ως άνθρωποι, ως πνεύματα, ως ζώα ή στην κόλαση (και μερικές φορές υπάρχει και έκτο: ως δαίμονες). Από αυτές τις καταστάσεις, αυτή του ανθρώπου είναι εκείνη κατά την οποία η απελευθέρωση είναι πιο εύκολα εφικτή, ακόμη κι αν εξακολουθεί να βρίσκεται σε μια χρονικά απομακρυσμένη θέση. Τα ζώα είναι υπερβολικά ανόητα για να αποζητήσουν την απελευθέρωση και οι θεοί είναι πολύ υπερόπτες.

Ο νόμος του κάρμα λειτουργεί ως μια ουδέτερη, αδιάφθορη διαδικασία σύμφωνα με την οποία οι πράξεις του παρελθόντος αποτελούν αιτίες που έχουν συνέπειες που αρχίζουν να έχουν ισχύ στις επόμενες ζωές. Έτσι, οι συνθήκες της παρούσας ζωής θεωρείται ότι έχουν προκληθεί από πράξεις του παρελθόντος. Παρόλο που το κάρμα δεν είναι πλήρως αιτιοκρατικό, η ποιότητα, οι συνθήκες και η φυσική εμφάνιση καθορίζονται από το κάρμα. Ωστόσο, οι ενέργειες παραμένουν ελεύθερες και τα κίνητρα, όπως και οι ενέργειες, έχουν επίδραση στο κάρμα. Οι καλές πράξεις χρησιμεύουν για να βελτιώσουν τις προοπτικές των μελλοντικών ζωών. Η εκ νέου γέννηση σε μελλοντικές ζωές, παρ' όλα αυτά, δεν υποδηλώνει πίστη σε ύπαρξη ψυχής, γιατί ο άνθρωπος δε θεωρείται ότι έχει οποιαδήποτε ψυχική συνέχεια. Κάθε ζωή είναι η ώθηση για την επόμενη γέννηση. Έτσι, υπάρχει μια «εξαρτημένη γένεση» και οι ζωές μοιάζουν με κρίκους μιας αιτιώδους αλυσίδας. Κάθε ζωή εξαρτάται από προηγούμενες ζωές, έτσι όπως η μια φλόγα ανάβει από μια άλλη.

Η ιδέα της αμαρτίας, που είναι κεντρικό στοιχείο του χριστιανικού σχεδίου για τη σωτηρία και την καταδίκη, ως έγκλημα εναντίον του θεού ή των θεών, είναι κάτι που ελλείπει στον Βουδισμό. Μάλλον εδώ υπάρχουν ηθικές και ανήθικες πράξεις που οδηγούν προς την τελική απελευθέρωση από την αλυσίδα των γεννήσεων και των βασάνων ή μακριά απ' αυτήν. Ο άνθρωπος είναι κλειδωμένος μέσα στο σύστημα των επαναλαμβανόμενων γεννήσεων μέσω της επιθυμίας (της λαχτάρας για κάτι). Η ευχαρίστηση, ο πόθος, η απόλαυση, η προσκόλληση, η λαχτάρα για να γίνει κάτι ή για να καταστραφεί, όλα αυτά πρέπει να έχουν ως αποτέλεσμα τα βάσανα. Η απελευθέρωση από την προσκόλληση και τη λαχτάρα θα είναι η αιτία να πάψουν να υπάρχουν τα βάσανα. Αυτή η απελευθέρωση από την αλυσίδα των γεννήσεων επιτυγχάνεται με τη νιρβάνα, την παύση της λαχτάρας, κι αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με διαφώτιση.

Αυτοί που πασχίζουν γι' αυτή θα την αποκτήσουν αργά ή γρήγορα κι έτσι θα διαλύσουν την άγνοιά τους. Η πλήρης διαφώτιση, που φέρνει τη νιρβάνα, πρέπει να επιτυγχάνεται από το ίδιο το άτομο. Ενώ μπορεί να βοηθηθεί μέσω διδασκαλίας, πρέπει, ωστόσο, το ίδιο το άτομο να ακολουθήσει τον δρόμο. Σε αντίθεση με τις διδασκαλίες του παραδοσιακού Χριστιανισμού, στον Θεραβάντα Βουδισμό υποστηρίζεται ότι κανένα ουράνιο ον δεν μπορεί να παρέμβει υπέρ του πιστού, ούτε να του δώσει οποιαδήποτε βοήθεια κατά την αναζήτησή του για τη σωτηρία, ούτε μπορεί αυτός ο στόχος να επιτευχθεί μέσω της προσευχής. Η ίδια η νιρβάνα δεν είναι ένα τίποτα, όπως παρουσιάζεται κάποιες φορές από τους χριστιανούς, αλλά θεωρείται ως μια κατάσταση ευδαιμονίας, απουσίας θανάτου, αγνότητας, αλήθειας και αιώνιας ειρήνης, η οποία επιτυγχάνεται αν εξαλείψει κανείς όλα του τα πάθη. Πρόκειται για τη συνειδητοποίηση του «μη εγωισμού».

Το πρακτικό εγχείρημα για την επίτευξη της απελευθέρωσης συνίσταται στο να ακολουθεί κανείς το οκταπλό μονοπάτι με τις σωστές απόψεις: τη σωστή λύση, τη σωστή ομιλία, τη σωστή συμπεριφορά, τον σωστό βιοπορισμό, τη σωστή προσπάθεια, τη σωστή επίγνωση και τον σωστό διαλογισμό. Όλες αυτές οι εντολές πρέπει να επιδιώκονται ταυτόχρονα. Αν κάποιος δεν το κάνει αυτό, δε διαπράττει αμαρτίες παράλειψης, αλλά απλώς δεν καταφέρνει να ενεργεί σύμφωνα με το προσωπικό του συμφέρον για το οποίο έχει διαφωτιστεί. Οι οπαδοί αποκηρύσσουν επίσης την υπακοή σε δέκα απαγορεύσεις, αποκηρύσσουν τα δέκα δεσμά που δένουν τους ανθρώπους με το εγώ τους και αποκηρύσσουν τις απαγορευμένες ανήθικες πράξεις. Η έμφαση όμως δίνεται σε πράξεις τρυφερότητας και φιλόστοργης στοργής παρά απλώς στην τήρηση των κανόνων της ηθικότητας. Η όλη έννοια της θρησκευτικής πρακτικής είναι να ξεπεράσει κανείς τα βάσανα, ξεπερνώντας την ψευδαίσθηση του εγώ, κι έτσι να σταματήσει τον κύκλο των γεννήσεων και της μετενσάρκωσης.

Ο Βουδισμός, όπως και άλλες αρχαίες θρησκείες, έχει γίνει αποδέκτης εξωτερικών καταλοίπων των λαϊκών θρησκειών των περιοχών στις οποίες αυτός έχει ριζώσει, κι έτσι μεταξύ των πολυάριθμων ξένων «εναποθέσεων» που βρίσκονται και στην επίσημη αρχαία διδασκαλία της και στην πρακτική που όντως ακολουθούν οι σύγχρονοι βουδιστές, στις περιοχές του Θεραβάντα Βουδισμού υπάρχει και η αποδοχή της ιδέας της ύπαρξης των θεών. Αυτά τα όντα δε θεωρούνται, όπως απαιτείται, αντικείμενα λατρείας, δεν παίζουν κανέναν ιδιαίτερο ρόλο και είναι εντελώς δευτερεύοντα σε σχέση με τα κεντρικά ζητήματα της βουδιστικής σωτηριολογίας, υπάρχουν μόνο ως κατάλοιπα ή συσσωρεύσεις από άλλες θρησκευτικές παραδόσεις τις οποίες ο Βουδισμός στην πράξη ανέχεται και φιλοξενεί.

Τέλος, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει παραδοσιακός ενοριακός οργανισμός στον Βουδισμό. Οι μοναχοί δεν έχουν ποιμαντορικές υποχρεώσεις. Παρόλο που τις τελευταίες

δεκαετίες κάποιοι μοναχοί έχουν μερικές φορές αναλάβει εκπαιδευτικά καθήκοντα ή έχουν εργαστεί για την κοινωνική πρόνοια, το παραδοσιακό τους μέλημα πάντοτε αφορά κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, τη δική τους σωτηρία και όχι την υπηρεσία στην κοινότητα ή την ποιμαντορική φροντίδα των λαϊκών. Αφήνουν περιθώριο στους λαϊκούς να κάνουν καλές και επαινετές πράξεις και, ως εκ τούτου, να δημιουργούν καλό κάρμα αποκλειστικά με το να παρέχουν στους λαϊκούς την ευκαιρία να δίνουν ελεημοσύνη στους μοναχούς ξαναγεμίζοντάς τους το μπολ της επαιτείας, το οποίο ο καθένας τους κουβαλά και το οποίο συμβολίζει τη φτώχεια και την εξάρτησή τους.

Αυτή η επισκόπηση των διδαχών του Θεραβάντα Βουδισμού κάνει ξεκάθαρη την έντονη αντίθεση ανάμεσα σ' αυτή τη θρησκεία και τον Χριστιανισμό. Δεν υπάρχει δημιουργός-θεός και, ως εκ τούτου, η λατρεία είναι εντελώς διαφορετική από εκείνη που επικρατεί στις χριστιανικές Εκκλησίες. Δεν υπάρχει καμία σκέψη για προπατορικό αμάρτημα, καμιά ιδέα για έναν προσωπικό σωτήρα ή για μια θεϊκή διαμεσολάβηση. Δεν υπάρχει η ιδέα για μια αθάνατη ψυχή με συνεχή συνείδηση, και η νιρβάνα ή οι ατελείωτες γεννήσεις έρχονται σε έντονη αντίθεση με την παραδοσιακή χριστιανική ιδέα της δόξας ή της αιώνιας τιμωρίας. Δεν υπάρχει δυαδισμός σάρκας και πνεύματος. Κάτι που δεν είναι καθόλου λιγότερο σημαντικό είναι το εξής: η αντίληψη της ιστορίας δεν είναι γραμμική, όπως συμβαίνει στη χριστιανική διάταξη των πραγμάτων που αφορούν την αρχέγονη ευτυχία, την πτώση του ανθρώπου, την έμμεση αυτοθυσία της θεότητας, την παγκόσμια αποκάλυψη και μια τελική αναβίωση της επουράνιας δόξας από τους εκλεκτούς που σώθηκαν. Η κυκλική διάταξη των γεννήσεων είναι ένα σημείο προσανατολισμού το οποίο έχει σημαντικές συνέπειες για άλλες πλευρές της βουδιστικής κοσμοθεωρίας και το οποίο διαφέρει από τις δυτικές αντιλήψεις του χρόνου, της προόδου, της εργασίας και των υλικών επιτευγμάτων. Παρόλο που στο παρελθόν ο Βουδισμός είχε πολλές φορές καταδικαστεί ως άθεο σύστημα, γιατί πίστευε ότι ένας απρόσωπος νόμος αποτελεί την υπέρτατη δύναμη στο σύμπαν και γιατί ήταν μακριά από τις παραδοσιακές δυτικές προκαταλήψεις που έχουν σχέση με το τι θα πρέπει να μοιάζει μια «αληθινή θρησκεία», είναι σήμερα παγκοσμίως μια αναγνωρισμένη θρησκεία.

XVI. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ: ΟΙ ΤΖΑΪΝΙΣΤΕΣ

Μια όχι λιγότερο ριζοσπαστική πρόκληση για τις στενές δυτικές αντιλήψεις για το τι συνιστά θρησκεία παρέχεται από τον Τζαϊνισμό, μια αναγνωρισμένη θρησκεία στην Ινδία, η οποία κανονικά περιλαμβάνεται στη λίστα των (συνήθως 11) μεγάλων θρησκειών. Γι' αυτήν ο Σερ Τσαρλς Έλιοτ έχει γράψει το εξής: «Ο Τζαϊνισμός είναι αθεϊστικός, κι αυτός ο αθεϊσμός ως αρχή δεν είναι ούτε απολογητική ούτε εριστική, είναι όμως αποδεκτή ως μια φυσιολογική

θηρσκευτική στάση». Οι τζαϊνιστές, ωστόσο, δεν αρνούνται την ύπαρξη των ντέβα, θεοτήτων, αλλά αυτά τα όντα δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από ανθρώπινα όντα, που θεωρείται ότι υπόκεινται στους νόμους της μετενσάρκωσης και της παρακμής και δεν καθορίζουν τη μοίρα του ανθρώπου. Οι τζαϊνιστές πιστεύουν ότι οι ψυχές είναι ατομικές και δίχως τέλος. Δεν αποτελούν μέρος μιας συμπαντικής ψυχής. Οι ψυχές και η ύλη ούτε δημιουργούνται ούτε καταστρέφονται. Η σωτηρία επιτυγχάνεται με την απελευθέρωση της ψυχής από τα ξένα στοιχεία (τα καρμικά στοιχεία) που τη βαρύνουν. Αυτά τα στοιχεία γίνονται αποδεκτά από την ψυχή λόγω των πράξεων πάθους του ατόμου. Τέτοιες πράξεις προκαλούν την εκ νέου γέννηση ανάμεσα σε ζώα ή σε άψυχα αντικείμενα: πράξεις που είναι αξιέπαινες προκαλούν εκ νέου γέννηση μεταξύ των ντέβα. Ο θυμός, η υπερηφάνεια, η απάτη και η απληστία είναι τα κύρια εμπόδια στην απελευθέρωση των ψυχών, κι ο άνθρωπος, με το να αντιστέκεται ή να υποκύπτει σ' αυτά, είναι κύριος του δικού του πεπρωμένου. Ο άνθρωπος, αν περιορίσει τον εαυτό του κι αν δε βλάψει κανένα ον, ακόμη και τα επιβλαβή έντομα, και αν κάνει ασκητική ζωή, μπορεί να καταφέρει να ξαναγεννηθεί ως ντέβα. Οι ηθικοί κανόνες για αυτόν που έχει βαθιά πίστη είναι να δείχνει καλοσύνη χωρίς να ελπίζει για ανταπόδοση, να χαίρεται για την ευημερία των άλλων, να επιδιώκει να ανακουφίζει τις στεναχώριες των άλλων ανθρώπων και να δείχνει συμπόνια στον εγκληματία. Η αυτοταπείνωση πιστεύεται ότι μπορεί να εκμηδενίζει το συσσωρευμένο κάρμα. Ο Τζαϊνισμός περιλαμβάνει ασκητική ηθική, πρόκειται όμως για ασκητική πολύ διαφορετική από αυτήν που ζητείται στη χριστιανική παράδοση, όντας και πιο παθητική και πιο μοιρολατρική.

XVII. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ: Ο ΙΝΔΟΥΙΣΜΟΣ

Ο Ινδουισμός είναι μια άλλη θρησκεία η οποία, όντας εξαιρετικά διαφορετική, δεν πληροί τα κριτήρια της μονοθεϊστικής θρησκείας, τα οποία μπορεί να ισχύουν σε διάφορες χώρες της Δύσης. Ο Ινδουισμός, με την κλασική του μορφή, μπορεί να απεικονιστεί ως μορφή ενός μη δυαδικού πανθεϊσμού, κατά τον οποίο ο Βράχμαν είναι η απόλυτη αλλά απρόσωπη θεότητα, πνεύμα, κάτι που είναι έμφυτο σε ολόκληρη την ύπαρξη. Ο Βράχμαν θεωρείται ότι υπερβαίνει το καλό και το κακό. Δεν παρουσιάζεται και τόσο ως δημιουργός, ως διεισδυτική δύναμη από την οποία προέρχονται όλα τα πράγματα και στην οποία θα επιστρέψουν όλα τα πράγματα. Όχι μόνο είναι πανταχού παρών, αλλά είναι όλα τα πράγματα. Η ψυχή που απελευθερώνεται γίνεται ένα μαζί του και συνειδητοποιεί ότι δεν υπάρχει τίποτε άλλο. Ωστόσο, αυτή η μορφή θεότητας είναι απομακρυσμένη από την έννοια της θεότητας, όπως συναντάται στον χριστιανικό μονοθεϊσμό. Επιπλέον, βρίσκεται μαζί με άλλες αναπαραστάσεις πλουραλιστικών θεοτήτων, οι οποίες, με το να αλλάζουν και να μεταμορφώνονται από τη μία στην άλλη, αντιπροσωπεύουν την πολυθεϊστική πλευρά του Ινδουισμού. Δεδομένης της

ανοχής μέσα στον Ινδουισμό για ζητήματα και απόψεις που, σύμφωνα με τη δυτική λογική, αντιφάσκουν, θα ήταν αδύνατον να επιβεβαιώσει κανείς ότι ο Ινδουισμός είναι πανθεϊστική ή πολυθεϊστική θρησκεία: είναι ξεκάθαρα και τα δύο. Σε κάθε περίπτωση, δεν περνά το τεστ που δείχνει αν πρόκειται για μονοθεϊστικό σύστημα, το οποίο θεωρεί ότι υπάρχει ένας δημιουργός θεός, μια δυαδική κοσμολογία και ότι υπάρχει ανάγκη για ξεκάθαρη λατρεία αυτού του θεού, όπως είναι οι προκαθορισμένες αντιλήψεις για το τι είναι θρησκεία, οι οποίες θα μπορούσε να προωθηθούν από όσους είναι εξοικειωμένοι με τις ιουδαιο-χριστιανο-ισλαμικές παραδόσεις.

XVIII. ΙΝΔΟΥΙΣΜΟΣ: Η ΣΧΟΛΗ ΣΑΝΚΙΑ

Ο Ινδουισμός είναι μια θρησκεία με μεγάλη εσωτερική ποικιλομορφία. Έξι αρχαίες και διαφορετικές φιλοσοφικές σχολές αναγνωρίζονται ως ορθόδοξες. Μία απ' αυτές, η Σάνκια, δεν ακολουθεί ούτε τον θεϊσμό ούτε τον πανθεϊσμό. Η Σάνκια, σαν τον Τζαϊνισμό, διδάσκει ότι η αρχέγονη ύλη και η ψυχή του ατόμου δεν έχουν δημιουργηθεί και είναι άφθαρτες. Η ψυχή μπορεί να απελευθερωθεί με το να γνωρίσει την αλήθεια για το σύμπαν και με τον έλεγχο των παθών. Σε μερικά κείμενα, η Σάνκια αρνείται την ύπαρξη μιας υπέρτατης προσωπικής θεότητας και, όπως και να 'χει, η κάθε έννοια της θεότητας θεωρείται περιττή και δυνητικά αντιφατική, αφού το αποτέλεσμα που δημιουργεί το κάρμα κυβερνά τις υποθέσεις του ανθρώπου μέχρι το σημείο όπου αυτός ο ίδιος να μπορεί να καθορίσει ότι θα επιδιώξει την απελευθέρωση. Οι τέσσερις στόχοι της Σάνκια είναι παρόμοιοι με αυτούς του Βουδισμού: να βιώσει ο άνθρωπος τα βάσανα, από τα οποία πρέπει να απελευθερωθεί· να γίνει η αιτία να σταματήσουν τα βάσανα· να αντιληφθεί την αιτία των βασάνων (δηλαδή την αποτυχία να διακρίνει την ψυχή από την ύλη) και να μάθει το μέσο απελευθέρωσης, δηλαδή, την επιλεκτική γνώση. Η Σάνκια, όπως και άλλες σχολές, διδάσκει την καρμική αρχή: η γέννηση εκ νέου είναι μια συνέπεια των ενεργειών του ατόμου και η σωτηρία είναι να ξεφύγει από τον κύκλο των γεννήσεων.

Η Σάνκια περιλαμβάνει μια μορφή δυϊσμού. Δεν πρόκειται για τον χριστιανικό δυϊσμό του καλού και του κακού, αλλά για μια ριζική διάκριση ανάμεσα στην ψυχή και την ύλη. Και η ψυχή και η ύλη είναι στοιχεία που δεν έχουν δημιουργηθεί, που υπάρχουν απερίοριστα. Ο κόσμος είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της ύλης. Η ψυχή, ωστόσο, δεν αλλάζει. Η ψυχή υποφέρει γιατί είναι αιχμάλωτη στην ύλη κι όμως αυτή η αιχμαλωσία είναι μια αυταπάτη. Από τη στιγμή που η ψυχή αποκτήσει επίγνωση ότι δεν είναι μέρος του υλικού κόσμου, ο κόσμος παύει να υπάρχει γι' αυτή τη συγκεκριμένη ψυχή και αυτή απελευθερώνεται. Σύμφωνα με τη θεωρία της Σάνκια, η ύλη υπόκειται σε εξέλιξη, διάλυση και ηρεμία. Κατά την εξέλιξή της, η ύλη παράγει νόηση, ατομικότητα, τις αισθήσεις, τον ηθικό χαρακτήρα, θέληση και ένα στοιχείο που επιβιώνει του θανάτου και το οποίο υφίσταται μετενσάρκωση. Ο φυσικός οργανισμός, με το να είναι συνδεδεμένος με την ψυχή, γίνεται ένα ζωντανό ον. Μόνο μ' αυτή τη σύνδεση

δημιουργείται η συνείδηση: ούτε η ύλη ούτε η ψυχή από μόνες τους έχουν συνείδηση. Παρόλο που η ψυχή είναι ένα στοιχείο που δίνει ζωή, δεν είναι η ίδια η ψυχή η ζωή που τελειώνει με τον θάνατο, ούτε η ζωή είναι εκείνη που μεταδίδεται από τη μία περίοδο ύπαρξης σε κάποια άλλη. Παρόλο που η ίδια ψυχή δε δρα ή υποφέρει, αντανakλά τα βάσανα που συμβαίνουν, όπως αντανakλά ένας καθρέφτης. Δεν είναι η νοημοσύνη, αλλά είναι μια απεριόριστη και χωρίς πάθη οντότητα. Οι ψυχές είναι αναρίθμητες και ξεχωριστή η μία από την άλλη. Ο στόχος είναι να απαλλαγεί η ψυχή από την αυταπάτη και, επομένως, από την αιχμαλωσία. Από τη στιγμή που θα απελευθερωθεί, η κατάσταση της ψυχής είναι ισοδύναμη με τη νιρβάνα στον Βουδισμό. Μια τέτοια απελευθέρωση θα μπορούσε να συμβεί πριν τον θάνατο, και το έργο του απελευθερωμένου είναι να διδάξει τους άλλους. Μετά τον θάνατο υπάρχει η πιθανότητα της πλήρους απελευθέρωσης χωρίς την απειλή τής εκ νέου γέννησης.

Η Σάνκια δεν έχει καμία αντίρρηση για την πίστη σε δημοφιλείς θεότητες, αλλά αυτές δεν αποτελούν μέρος της λειτουργίας της. Η γνώση του σύμπαντος είναι αυτή που θα επιφέρει τη σωτηρία. Με αυτή την έννοια, ο έλεγχος των παθών και όχι η ηθική συμπεριφορά είναι το κεντρικό ζήτημα. Τα καλά έργα μπορούν να παράγουν μόνο μια χαμηλότερη μορφή της ευτυχίας. Ούτε η θυσία είναι αποτελεσματική. Η υποβάθμιση των ηθών, σε επίπεδο χαμηλότερης αξίας από αυτό της γνώσης, και η υποτίμηση των καλών έργων οδηγούν σε σαφείς διαφορές με τις απαιτήσεις του Χριστιανισμού και αντιπροσωπεύουν μια διαφορετική μορφή της θρησκευτικότητας. Ούτε η ηθική ούτε οι τελετουργίες έχουν μεγάλη σημασία για τη Σάνκια. Εδώ, επίσης, είναι εμφανής μια έντονη αντίθεση με τον Χριστιανισμό, κατά τον οποίο η ηθική και τα τελετουργικά αποτελούν, αν και σε διαφορετικό βαθμό στα διάφορα δόγματα, ζωτικής σημασίας μέρη του συνολικού συστήματος πίστης και λατρείας.

ΧΙΧ. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ: Ο ΠΟΛΥΘΕΪΣΜΟΣ

Από τα παραπάνω παραδείγματα των συστημάτων θρησκευτικής πίστης, είναι φανερό ότι η πίστη σ' ένα Υπέρτατο Ον είναι ανεπαρκές κριτήριο θρησκείας. Παρά την παρατεταμένη, ξεπερασμένη προκατάληψη κάποιων χριστιανών σχολιαστών, αυτό το σημείο γενικά θα πρέπει αμέσως να υποστηριχθεί από τους συγκριτικούς θρησκευτολόγους και τους κοινωνιολόγους της θρησκείας. Δε θα αρνούνταν κανείς το στάτους της θρησκείας στον Βουδισμό, τον Τζαϊνισμό ή τον Ινδουισμό, παρά την απουσία οποιασδήποτε ιδέας για ένα υπέρτατο ον ή για έναν θεό-δημιουργό. Αν αυτά τα παραδείγματα πανθεϊστικών και άθεων συστημάτων πίστης, αλλά, παρ' όλα αυτά, αδιαμφισβήτητα θρησκευτικών, παρουσιάζουν αντίθεση με τις χριστιανικές ιδέες για το πώς θα έπρεπε να μοιάζει μια θρησκεία, το ίδιο συμβαίνει

και με τις πολυθεϊστικές πίστεις, ακόμη κι αν αυτές λιγότερο εύκολα παρουσιάζονται σε οργανωμένη ή συνεκτική μορφή. Ο Ταοϊσμός, που τώρα θεωρείται γενικά θρησκεία στα εγχειρίδια της συγκριτικής θρησκειολογίας, παρέχει μια τέτοια περίπτωση. Σε αντίθεση με τις εξ αποκαλύψεως θρησκείες, ο Ταοϊσμός χρησιμοποίησε στοιχεία από τη λατρεία της φύσης, τον μυστικισμό, τη μοιρολατρία, τον πολιτικό εφησυχασμό, τη μαγεία και τη λατρεία των προγόνων. Επί αιώνες είχε αναγνωριστεί επίσημα στην Κίνα ως οργανωμένη θρησκεία, με ναούς, λατρεία και κλήρο. Απέκτησε έννοιες που έχουν σχέση με υπερφυσικά όντα, στα οποία περιλαμβάνονται ο Αυτοκράτορας Τζέιντ, ο Λάο-Τσε, ο Λινγκ Πο (στρατάρχης των υπερφυσικών όντων) μαζί με τους Οκτώ Αθάνατους της κινέζικης παράδοσης, τον Θεό της Πόλης, τον Θεό της Εστίας, μεταξύ άλλων, μαζί με αναρίθμητα πνεύματα. Ωστόσο, από τον Ταοϊσμό απουσιάζει ο υπέρτατος δημιουργός, ο θεός-σωτήρας του χριστιανικού είδους και μια διατυπωμένη θεολογία και κοσμολογία. Η περίπτωση του Ταοϊσμού απεικονίζει το γεγονός ότι οι θρησκείες δεν προκύπτουν πλήρως ολοκληρωμένες ως συστήματα πίστης, άσκησης και οργάνωσης. Υπόκεινται σε διαδικασίες εξέλιξης ως προς όλες αυτές τις απόψεις, μερικές φορές φτάνοντας να συμπεριλάβουν στοιχεία εντελώς αντιφατικά σε σχέση με παλαιότερες απόψεις. Συσσωρεύσεις μύθων και τελετουργικών και αλλαγών στην οργάνωση είναι κάτι το κανονικό στην ιστορία των θρησκειών, και κάποια από αυτά τα νέα στοιχεία μερικές φορές μόνο εν μέρει αφομοιώνονται, κι αυτό δε σημαίνει πάντοτε ότι καθίστανται συμβατά το ένα με το άλλο.

ΧΙΧΑ. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ: ΕΝΑ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Η ποικιλία των εννοιών της θεότητας, της λατρείας, της σωτηρίας και άλλων θρησκευτικών θεμάτων γίνεται ακόμη πιο εμφανής όταν εκτείνεται στις σύγχρονες θρησκείες πέρα από τις κύριες αρχαίες θρησκευτικές παραδόσεις. Τα νέα θρησκευτικά κινήματα δεν είναι μόνο πολλά, αλλά και διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Κάποια προέρχονται από χριστιανικές παραδόσεις· κάποια έχουν ανατολίτικη προέλευση· κάποια επιζητούν να επαναφέρουν μυστικιστικές παραδόσεις· άλλα όμως περιλαμβάνουν την πνευματιστική μεταφυσική των διδαχών της «Νέας Εποχής». Για να αναφερθούμε σε κάτι που μας ενδιαφέρει άμεσα, απλώς για να υπογραμμιστεί το εύρος των εκφράσεων της θρησκευτικότητας, μπορούμε να αναλογιστούμε μια συγκεκριμένη νέα θρησκεία η οποία διαφέρει από όλα αυτά: τη Σαηεντολογία. Σε ορισμένες πλευρές, η Σαηεντολογία φαίνεται ότι δε διαφέρει από τον Βουδισμό, τον Τζαϊνισμό και την παράδοση Σάνκια στον Ινδουισμό, αλλά η βάση συλλογισμού πάνω στην οποία στηρίζεται η σωτηριολογία της είναι οι πρακτικές και συστηματικές θεραπευτικές τεχνικές. Προσφέρει στους οπαδούς ένα βαθμιαίο μονοπάτι πνευματικής φώτισης. Ισχυρίζεται ότι απαλλάσσει τους οπαδούς από τις αρνητικές συνέπειες τραυμάτων του παρελθόντος, είτε αυτά τα βίωσαν

στην παρούσα ζωή είτε σε προηγούμενες ζωές. Η Σαηεντολογία δεν έχει δόγματα και, ενώ ως αφηρημένη έννοια, όπως το «όγδοο δυναμικό», αναγνωρίζει ένα υπέρτατο ον, αποφεύγει να περιγράψει τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Ούτε αποτελεί αυτό το ον αντικείμενο ικεσίας ή αφοσίωσης. Ο άνθρωπος θεωρείται ότι είναι μια πνευματική οντότητα, ένας *θήταν*, που καταλαμβάνει υλικά ανθρώπινα σώματα σε διαδοχικές ζωές. Ο *θήταν*, παρόλο που δεν είναι μέρος του φυσικού σύμπαντος, λέγεται ότι έχει εμπλακεί μ' αυτό και κατά την πορεία έχει αποκτήσει μια αντιδραστική διάνοια, η οποία ανταποκρίνεται παράλογα και συναισθηματικά σε οτιδήποτε φέρνει στη μνήμη οδυνηρές και τραυματικές εμπειρίες. Η σωτηρία είναι η διαδικασία με την οποία αυτή η αντιδραστική διάνοια μειώνεται και τελικά εξαλείφεται, επιτρέποντας στο άτομο να ζει χρησιμοποιώντας όλες τις δυνατότητές του. Έτσι, ενώ στη βουδιστική καρμική διάταξη των πραγμάτων οι πράξεις του παρελθόντος που δεν έχουν ανακληθεί στη μνήμη λέγεται ότι καθορίζουν αμετάκλητα την παρούσα ζωή, οι εμπειρίες, οι τεχνικές της Σαηεντολογίας υπάρχουν για να δοθεί η δυνατότητα στο άτομο να ανακαλέσει στη μνήμη, να αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει τις μοχθηρές επιπτώσεις των δυσμενών γεγονότων του παρελθόντος. Ο απώτερος στόχος για τον *θήταν* είναι να υπάρχει έξω από το φυσικό βασίλειο, επομένως έξω από το σώμα. Πρόκειται για μια κατάσταση που έχει αναλογίες με τη χριστιανική αντίληψη σχετικά με την ψυχή που έχει σωθεί, αν και η κατάσταση αυτή επιτυγχάνεται με πολύ διαφορετικές διαδικασίες και εκφράζεται με πολύ διαφορετικούς όρους.

Η Σαηεντολογία διαφέρει ριζικά και από τη χριστιανική και τη βουδιστική σωτηριολογία, κατά το ότι ισχυρίζεται πως έχει τυποποιήσει τις τεχνικές που οδηγούν προς τη σωτηρία και τις έχει δώσει λογική εξήγηση. Εφαρμόζει σύγχρονες τεχνικές μεθόδους για να πετύχει τους πνευματικούς στόχους στην προσπάθειά της να προσδώσει στις πνευματικές ασκήσεις βεβαιότητα και ένα σύστημα που δικαιώνεται από την πραγματικότητα. Η Σαηεντολογία, που εμφανίστηκε σε μια περίοδο κατά την οποία ο μη θρησκευτικός κόσμος κυριαρχείται ολοένα από την επιστήμη, έχει επίσης δεσμευθεί με την ιδέα ότι ο άνθρωπος χρειάζεται να σκεφτεί λογικά και να ελέγχει τα συναισθήματα που τον αναστατώνουν ως μέσο προς την πνευματική διαφώτιση και σωτηρία. Αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό ρεύμα στη σύγχρονη ποικιλομορφία της θρησκευτικής έκφρασης στον πλουραλιστικό θρησκευτικό πολιτισμό μας.

XX. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Η ποικιλομορφία ανάμεσα στις θρησκείες συμπληρώνεται από την ποικιλομορφία μέσα στις θρησκείες, κι αυτό ακόμη και μέσα σε μια αυθεντικά ορθόδοξη παράδοση, δηλαδή χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διάφορες εκδηλώσεις της διαφωνίας την οποία είχαμε ήδη

την ευκαιρία να αναφέρουμε. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η μη ύπαρξη αντιφάσεων δεν είναι κάτι το πρωτίστως επιθυμητό για μια θρησκεία και ότι ακόμη και ο Χριστιανισμός, που έχει πολύ πιο συστηματικά δομημένα πρότυπα και όσον αφορά το δόγμα και όσον αφορά την οργάνωση από οποιαδήποτε άλλη θρησκεία, παρ' όλα αυτά διαιωνίζει ανακριβείς διατυπώσεις του δόγματος, ασάφειες, ασυνέπειες, ακόμη και κραυγαλέες αντιφάσεις. Πράγματι, η παραδοσιακή θρησκευτική γλώσσα, ακόμη και του Χριστιανισμού, δεν προτίθεται πάντοτε να εξαλείψει τις ασάφειες, αλλά μερικές φορές επιδιώκει ακόμη και να τις διατηρήσει. Τέτοια γλώσσα χρησιμεύει όχι απλώς, ούτε οπωσδήποτε πρωτίστως, για να περιγράψει ιδιότητες. Έχει εξίσου σημαντική χρήση που αφορά τη συγκέντρωση των συναισθηματικών αντιδράσεων και τον καθορισμό αξιών και τάσεων. Η γνώση, το συναίσθημα και η εκτίμηση των πραγμάτων αναμειγνύονται άρρηκτα με πολύ διαφορετικό τρόπο από τους τρόπους σκέψης που έχουν διαμορφωθεί από την επιστήμη. Ως συνέπεια αυτής του πολυ-λειτουργικότητας, όταν εξετάζουμε τη γλώσσα της θρησκείας από επιστημονική άποψη ή όταν θέλουμε να κάνουμε συζήτηση γι' αυτή, βλέπουμε ότι πολλές φορές δεν είναι σαφής, δεν έχει ορισμούς και δεν είναι ακριβής. Αυτό μπορεί να εκληφθεί ως κάτι το κανονικό στη θρησκεία, ακόμη κι όταν, όπως συνέβη στην περίπτωση του Χριστιανισμού, έχει δαπανηθεί διαρκής πνευματική προσπάθεια επί αιώνες ώστε να διατυπωθούν συνεκτικά τα θρησκευτικά δόγματα.

XXI. Η ΠΟΙΚΙΛΟΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Το γεγονός ότι οι θρησκείες εξελίσσονται συμβάλλει σε κάποιο βαθμό στην εσωτερική ποικιλομορφία μιας ορθόδοξης παράδοσης. Μια τέτοια εξέλιξη είναι άμεσα εμφανής στις ιουδαιο-χριστιανικές γραφές, κι αν δεν αναγνωρίσουμε ότι υπάρχει η διαδικασία αυτή, υπάρχει δυσκολία να συνδυαστεί η καταγραφή της εκδικητικής θεότητας των φυλών της Παλαιάς Διαθήκης, οι οποίες έχουν σχέση με τους αρχαίους Ισραηλίτες, με το ον που είναι πολύ πιο πνευματικό και οικουμενικό στα γραπτά των μετέπειτα προφητών και στην Καινή Διαθήκη. Απόπειρες να γίνουν συμβατές αυτές οι διαφορετικές απεικονίσεις της θεότητας έχουν προκαλέσει διαμάχες εντός και μεταξύ των Εκκλησιών και των κινήσεων και μεταξύ των θεολόγων. Οι βασικές θεωρήσεις των χριστιανών θεολόγων αλλάζουν διαρκώς κατά την πορεία των αιώνων, αλλά δεν υπάρχει καμία συναίνεση μεταξύ τους, ενώ μεταξύ των χριστιανών που δεν είναι κληρικοί μπορούν να βρεθούν πολύ πιο διαφορετικές συμπεριφορές σχετικά με όλα τα βασικά στοιχεία της πίστης. Μερικές από αυτές τις συμπεριφορές είναι χαρακτηριστικές θέσεων που διατηρήθηκαν στους αιώνες που πέρασαν, και η διατήρησή τους από τους μη κληρικούς κάνει εμφανή την ανάγκη για μια εκτίμηση του φαινομένου της θρησκευτικής εξέλιξης, αν θέλουμε να γίνει κατανοητή η ποικιλομορφία μέσα σε μια ορθόδοξη παράδοση. Έτσι, για να δώσουμε παραδείγματα, οι

πιο φιλελεύθεροι, αυτοαποκαλούμενοι «πεφωτισμένοι» χριστιανοί, σήμερα δεν πιστεύουν πια στην κόλαση ή στον Διάβολο, αλλά υπάρχουν πολλοί χριστιανοί που πιστεύουν σ' αυτά, και δεν είναι αυτοί μόνο που χαρακτηρίζονται «φονταμενταλιστές». Ή πάλι, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, οι περισσότεροι χριστιανοί δήλωναν ότι πίστευαν στην κυριολεκτική ανάσταση του σώματος, σήμερα όμως μόνο μια μειονότητα των παραδοσιακών πιστών εμφανίζεται να συμφωνεί απόλυτα μ' αυτή την πίστη. Όμως, και πάλι, οι χριστιανοί για αιώνες αμφισβητούσαν την προφητεία σχετικά με τη στιγμή του ερχομού της χιλιετίας, αν δηλαδή θα γινόταν πριν ή μετά τη Δευτέρα Παρουσία, ενώ φαίνεται ότι πολλοί έχουν εγκαταλείψει αυτή την προοπτική συνολικά.

XXII. ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΙΣΤΗ

Αν η ανοχή για διαφορετικές θρησκείες έχει μεγαλώσει, ένας παράγοντας, που έχει ίσως συμπτωματικά δυσκολέψει τη συγκράτηση της ανοχής για τις άλλες, είναι η αυξανόμενη διαφορά ανάμεσα στις πεποιθήσεις των θεολόγων και στις πεποιθήσεις κάποιων από τους πιο αφοσιωμένους λαϊκούς που έχουν, κατ' όνομα, τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ένα τμήμα των λαϊκών συνέχισε να διαβεβαιώνει ότι οι γραφές ασκούν επιρροή πάνω του με τρόπο κυριολεκτικό, ενώ άλλοι, λιγότερο σίγουροι για την επιρροή που ασκούν οι γραφές με λόγια, πιστεύουν παρ' όλα αυτά στη γνησιότητα αυτών που αυτοί καταλαβαίνουν ότι οι γραφές θέλουν να μεταδώσουν. Με τον ίδιο τρόπο, οι κληρικοί, παρά το γεγονός ότι πολλές φορές είναι λιγότερο απομακρυσμένοι από τους συνηθισμένους λαϊκούς πιστούς απ' όσο απομακρυσμένοι είναι οι πανεπιστημιακοί και οι κατ' επάγγελμα θεολόγοι, σήμερα συχνά απορρίπτουν βασικές αρχές της πίστης. Κατά τις τελευταίες λίγες δεκαετίες έχουν υπάρξει αγγλικοί (δηλαδή Επισκοπικοί) επίσκοποι που έχουν ανοιχτά αντιρρήσεις για τέτοια βασικά στοιχεία της χριστιανικής πίστης, όπως η παρθενογένεση, η ανάσταση του Ιησού και η δευτέρα παρουσία. Μερικοί λαϊκοί, μέσα στο ίδιο δόγμα, έχουν αναστατωθεί βαθιά και έχουν σκανδαλιστεί. Οι θεολόγοι έχουν προχωρήσει περισσότερο, μερικοί απ' αυτούς αμφισβητούν την ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος του είδους που παραδοσιακά αναγνωρίζεται από τη χριστιανική Εκκλησία. Αυτή η γενική τάση έχει εξεταστεί από μερικούς από τους πιο γνωστούς και διακεκριμένους σύγχρονους θεολόγους και μπορεί να βρεθεί στα κείμενα του Ντίτριχ Μπονχέφερ και του Πάουλ Τίλιχ, αλλά μπορεί να παρουσιαστεί πάρα πολύ εύκολα με τη μορφή, που είναι εξαιρετικά δημοφιλής και ασκεί επιρροή, που της έδωσε ο Τζ. Α. Τ. Ρόμπινσον, Επίσκοπος του Γούλγουιτς. Το 1963 ο Επίσκοπος συνόψισε αυτή την τάση στη χριστιανική σκέψη στο βιβλίο του, που έγινε μπεστ σέλερ, *Μα τον Θεό*. Έθεσε τα επιχειρήματα για την εγκατάλειψη της ιδέας του Θεού ως ένα προσωπικό ον που υπάρχει «εκεί έξω» και αμφισβήτησε την όλη ιδέα του «χριστιανικού θεϊσμού». Παρέθεσε το εξής απόσπασμα από κείμενο του Μπονχέφερ:

«Ο άνθρωπος έχει μάθει να τα βγάζει πέρα με όλα τα σημαντικά θέματα χωρίς να προσφεύγει στον Θεό ως μια λειτουργική υπόθεση. Σε ζητήματα που αφορούν την επιστήμη, την τέχνη, ακόμη και την ηθική, αυτό έχει γίνει κοινός τόπος και τώρα πια σπανίως τολμά κανείς να εναντιωθεί σ' αυτό. Αλλά, τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια, αυτό ισχύει ολοένα και περισσότερο και για θρησκευτικά ερωτήματα: αρχίζει να γίνεται φανερό ότι όλα συνεχίζονται κανονικά όπως και πριν, ακόμη και χωρίς την ύπαρξη ενός "Θεού"» (σελ. 36).

Από τον Τίλιχ, ο Επίσκοπος παρέθεσε τα ακόλουθα:

«Το όνομα αυτού του άπειρου και ανεξάντλητου βάθους και αυτής της άπειρης και ανεξάντλητης βασικής αιτίας όλης της ύπαρξης είναι ο Θεός. Αυτό που σημαίνει η λέξη Θεός είναι αυτό το βάθος. Αν αυτή η λέξη δεν έχει και πολύ νόημα για σας, ερμηνεύστε την και μιλήστε για τα βάθη της ζωής σας, της πηγής της ύπαρξής σας, της υπέρτατης έγνοιας σας, αυτού που παίρνετε στα σοβαρά χωρίς επιφύλαξη... Αυτός που γνωρίζει τι είναι το βάθος, γνωρίζει τι είναι Θεός» (σελ. 22).

Για τον εαυτό του, ο Επίσκοπος λέει:

«...όπως λέει (ο Τίλιχ): ο θεϊσμός, όπως γίνεται συνήθως κατανοητός "έχει κάνει τον Θεό ένα ουράνιο, τέλειο άτομο που προεδρεύει σε όλο τον κόσμο και την ανθρωπότητα"» (σελ. 39), «...είμαι πεπεισμένος ότι ο Τίλιχ έχει δίκιο, όταν λέει ότι η διαμαρτυρία του αθεϊσμού εναντίον ενός τέτοιου υψηλότατου ατόμου είναι σωστή» (σελ. 41).

«Τελικά, δε θα είμαστε πλέον πιο πολύ σε θέση να πείσουμε τους ανθρώπους για την ύπαρξη ενός Θεού "εκεί έξω", τον οποίο πρέπει να καλέσουν για να βάλουν τάξη στη ζωή τους, από το να τους πείσουμε να πάρουν στα σοβαρά τους θεούς του Ολύμπου». (σελ. 43): «Το να λέμε ότι "ο Θεός είναι προσωπικός" σημαίνει ότι η προσωπικότητα έχει *υπέρτατη* σημασία για τον σχηματισμό του σύμπαντος, ότι στις προσωπικές σχέσεις αγγίζουμε το τελικό νόημα της ύπαρξης, όπως πουθενά αλλού» (σελ. 48-9).

Ο Επίσκοπος, με το να ξεχωρίζει την πραγματικότητα από την ύπαρξη, όπως κάνουν οι θεολόγοι, υποστηρίζει ότι ο Θεός είναι τελικά πραγματικός, αλλά ότι δεν υπάρχει, γιατί το να υπάρχει προϋποθέτει ότι είναι πεπερασμένος, όσον αφορά τον χρόνο και τον χώρο, κι έτσι είναι μέρος του σύμπαντος.

Αν η ιδέα ενός υπέρτατου όντος αμφισβητήθηκε, τότε το ίδιο συνέβη και με την παραδοσιακή κατανόηση του Ιησού. Μια καινούργια ερμηνεία της Καινής Διαθήκης και του Ιησού είναι κάτι που επίσης βρίσκεται σε εξέλιξη στη σκέψη των ανώτερων θεολογικών κύκλων του 20ού αιώνα. Το 1906 ο Άλμπερτ Σβάιτσερ είχε εκδώσει ένα έργο με τον μεταφρασμένο στα Αγγλικά τίτλο *The Quest of the Historical Jesus* (Η αναζήτηση του ιστορικού Ιησού), στο οποίο παρουσιάζει τον Ιησού ως Εβραίο προφήτη με κάπως άστοχες ιδέες και ως ένα πλάσμα που ταιριάζει με την εποχή του. Μια πιο ριζική και κριτική «απομυθοποίηση» πραγματοποιήθηκε από τον Ρούντολφ Μπούλτμαν, ο οποίος, ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1940, έδειξε ότι τα Ευαγγέλια υπόκεινται εντελώς στους μύθους που επικρατούσαν την εποχή που γράφτηκαν. Επιδίωξε να δείξει πόσο λίγες από τις έννοιες που χρησιμοποιούνται στα Ευαγγέλια θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές από τον άνθρωπο του εικοστού αιώνα. Ασχολήθηκε πολύ με το μήνυμα της Καινής Διαθήκης για την ανθρωπότητα, με γνώμονα την άποψη της γερμανικής υπαρξιστικής φιλοσοφίας: ο Χριστιανισμός έγινε οδηγός για την ηθική ζωή του ατόμου, αλλά τον είδε ως μη αξιόπιστο πλέον τμήμα διδασκαλίας σχετικά με τη δημιουργία του κόσμου και τη διακυβέρνησή του. Το έργο του Μπούλτμαν ξεσήκωσε νέες αμφιβολίες για τον παραδοσιακό ισχυρισμό ότι ο Ιησούς ήταν ο Θεός με σάρκα και, ως εκ τούτου, ενέσπειρε αμφιβολίες για ολόκληρη τη διδασκαλία της Εκκλησίας που αναφέρεται στον Χριστό. Αυτή η ιστορική σχετικοκρατία περιγράφεται εκτενέστερα σε ένα βιβλίο με τίτλο *Ο μύθος του ενσαρκωμένου Θεού* (εκδόθηκε από τον Τζον Χικ) που κυκλοφόρησε το 1977, κατά το οποίο ένας αριθμός από τους πιο διακεκριμένους αγγλικανικούς θεολόγους αμφισβητεί το ορθόδοξο παραδοσιακό χριστιανικό δόγμα, που καθιερώθηκε στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο στη Χαλκηδόνα (451 μ.Χ.), που αφορά τη σχέση του Θεού με τον άνθρωπο, τον Ιησού. Οι σύγχρονοι θεολόγοι το έβρισκαν δύσκολο να πιστέψουν ότι ο Θεός είχε γίνει άνθρωπος με τον τρόπο που η Εκκλησία είχε διδάξει τους προηγούμενους δεκαπέντε αιώνες.

Τα διάφορα ρεύματα των θεολογικών διαφωνιών όπως: η θεωρούμενη απόρριψη της έννοιας του προσωπικού Θεού, η αποποίηση του θεϊσμού, η νέα έμφαση στη σχετικοκρατία της Βίβλου και η αμφισβήτηση των αποδεκτών εννοιών σχετικά με τη φύση του Χριστού και τη σχέση του με τη θεότητα, είναι μια σοβαρή απόκλιση από τη ληφθείσα γνώση του Χριστιανισμού και από την πίστη των περισσότερων πιστών που ανήκουν στην τάξη των λαϊκών. Με αυτόν τον τρόπο, οι γνώμες που εκφράζονται ακόμη και από χριστιανικές πηγές, σχετικά με τη φύση της θρησκείας, θέτουν τώρα σε αμφιβολία αδιαφιλονίκητα χριστιανικά κριτήρια σύμφωνα με τα οποία είχε καθοριστεί προηγουμένως η θρησκεία.

XXIII. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

Δεδομένης της αυξημένης πίεσης για αλλαγή στη σύγχρονη κοινωνία, θα ήταν έκπληξη αν οποιοσδήποτε κύριος κοινωνικός θεσμός αποδειχτεί ότι είναι απρόσβλητος από τις συνέπειες αυτής της διαδικασίας. Η θρησκεία, παρόλο που είναι γερά εδραιωμένη στην εθελοντική βάση της κοινωνικής δραστηριότητας, έχει σίγουρα ανταποκριθεί, εμφανιζόμενη με όλο και πιο διαφορετικές μορφές και με αλλαγή ενδιαφερόντων. Καθώς οι λαοί του δυτικού κόσμου έχουν γίνει πιο μορφωμένοι, οι σύγχρονες θρησκείες έχουν την τάση να δίνουν λιγότερη έμφαση στις συγκεκριμένες πλευρές των ιστορικών περιστατικών της ιστορίας της θρησκείας και, αν τα αναφέρουν καθόλου, το κάνουν σαν να πρόκειται για ποιητικές μεταφορές ή για συμβολισμούς. Υπήρξε μια μείωση στην έμφαση, ακόμη και μέσα στις κύριες χριστιανικές παραδόσεις, στα δόγματα τα σχετικά με τον Θεό, τη δημιουργία, την αμαρτία, την ενσάρκωση, τη σωτηρία ή την καταδίκη και μια μεγαλύτερη έμφαση σε μια ποικιλία από διαφορετικά ζητήματα. Σε πρακτικό επίπεδο, και ιδιαίτερα στα κυριότερα χριστιανικά δόγματα, αυτά τα θέματα συνδέονται στενά με την ανάπτυξη της ποιμαντορικής φροντίδας, η οποία αναπτύχθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, πράγμα που τώρα εκδηλώνεται με πολλές νέες μορφές εξειδικευμένου ποιμαντορικού έργου. Ο θεσμός του βιομηχανικού ιερέα (στον οποίο περιλαμβάνεται το κίνημα «εργάτης-ιερέας» που δεν προχώρησε), η ύπαρξη κληρικών στα νοσοκομεία και στις φυλακές, η εξειδικευμένη παροχή συμβουλών για τον γάμο, η χριστιανική θεραπεία, η απεξάρτηση από τον εθισμό στα ναρκωτικά, τα σεξουαλικά προβλήματα και οι τρόποι αντιμετώπισης της εργασίας, όλα αυτά είναι καθημερινοί δείκτες των ποικίλων πρακτικών μελημάτων που δίνουν ερέθισμα στη σύγχρονη θρησκευτική και πνευματική προσπάθεια. Σε πιο θεωρητικό επίπεδο έχουν συμπληρωθεί με ανανεωμένη ενθάρρυνση της ηθικής της προσωπικής υπευθυνότητας, του ενδιαφέροντος για κοινωνική δικαιοσύνη, της αναζήτησης της προσωπικής ικανοποίησης και ενδυνάμωσης και της εφαρμογής της θρησκείας ως πηγής της θετικής σκέψης.

Αυτοί οι νέοι προσανατολισμοί έχουν βρει έκφραση και στις παραδοσιακές και στις αποκλίνουσες απόψεις μέσα στον Χριστιανισμό, αλλά αυτό που επίσης έχει συμβεί στη δυτική κοινωνία είναι η διάδοση όχι μόνο μερικών από τις μεγαλύτερες θρησκείες της Ανατολής, που μεταφέρθηκαν αρχικά σε μεγάλο βαθμό από μετανάστες, αλλά και κινήσεων που προέρχονταν από αυτές τις θρησκείες, μερικές από τις οποίες είχαν ειδικά τροποποιηθεί, όσον αφορά τη μορφή και την έκφρασή τους για να έλξουν τους δυτικούς οπαδούς. Υπάρχουν, επιπλέον, κινήσεις που χρησιμοποιούν σκόπιμα την αρχαία ειδωλολατρία, άλλες που επικαλούνται μια ετερόκλητη γκάμα από μυστικιστικές παραδόσεις ως πηγές έμπνευσης τις οποίες

χρησιμοποιούν. Άλλες κινήσεις επιδιώκουν να αναβιώσουν και να διαδώσουν την πρακτική του αποκρυφισμού. Σε όλη αυτή την ποικιλία πρέπει να προστεθούν νέες θρησκείες που μοιράζονται κάτι από τον επιστημονικό προσανατολισμό της σύγχρονης κοινωνίας και που χρησιμοποιούν την επιστήμη τους για σκοπούς που μπορεί να περιγραφούν μόνο ως πνευματικοί. Στο παρασκήνιο, υπάρχουν επίσης αυτές οι πιο παραδοσιακές χριστιανικές σέκτες, μερικές από τις οποίες κάποτε προκάλεσαν ανησυχία στους παραδοσιακούς χριστιανούς και μερικές φορές την εχθρότητα των αρχών, οι οποίες όμως σήμερα, ολοένα και περισσότερο και αναγκαστικά, κατέληξαν να είναι ανεκτές και αποδεκτές ως μέρος του θρησκευτικού μωσαϊκού της σύγχρονης κοινωνίας. Το ότι δεν αποτελούν πια τόσο έντονα το κέντρο της προσοχής ή της αναστάτωσης καταδεικνύεται από το γεγονός ότι, στο πλαίσιο της σημερινής θρησκευτικής ποικιλομορφίας, δεν εμφανίζονται πλέον ως παράξενες ή ως αποκλίνουσες, όπως εμφανίζονταν κάποτε.

XXIV. ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΣΕΚΤΕΣ

Για την ακρίβεια, οι κινήσεις, για να θεωρηθούν σέκτες, πρέπει να δημιουργούν «ξεχωριστούς πιστούς», δηλαδή, ομάδες οι οποίες, λόγω των διαφορών στο δόγμα, στην πρακτική ή στην οργάνωση, έχουν αποσχισθεί από τη βασική Εκκλησία, με την οποία, όμως, έχουν σε μεγάλο βαθμό κοινή τη γενική παράδοση. Το στοιχείο αυτό της κοινής παράδοσης και η μείωση με τον καιρό της σημασίας των διαφορών τους είναι αυτό που επέτρεψε σε κάποιες πάλαι ποτέ σέκτες να αναβαθμιστούν σε δόγματα. Τα δόγματα σε γενικές γραμμές τρέφουν την ίδια εκτίμηση το ένα για το άλλο. Αναγνωρίζονται ως τέτοια, γιατί τα θέματα για τα οποία υπάρχει ένταση με την ευρύτερη κοινωνία – τέτοια ένταση είναι χαρακτηριστική για τις κινήσεις που χαρακτηρίζονται σέκτες – τελικά επιλύονται ή εξανεμίζονται. Έτσι, οι Βαπτιστές, οι Οπαδοί του Χριστού, η Εκκλησία των Ναζαρηνών και, από μερικές απόψεις, ακόμη και οι Μεθοδιστές, όλοι αυτοί αποτελούν παραδείγματα ομάδων που έχουν ακολουθήσει τη διαδικασία «από σέκτα σε δόγμα». Η σταδιακή αναγνώριση του στάτους του δόγματος των συγκεκριμένων κινήσεων δείχνει επίσης την ανάπτυξη της ανοχής στην ευρύτερη κοινωνία, καθώς σιγά σιγά έχουν τελικά καταλαγιάσει οι νομικοί περιορισμοί (στην Ευρώπη) που αφορούν αυτές τις κινήσεις, καθώς και η κοινωνική αποδοκιμασία που έχουν υποστεί.

Δεν εξελίχθηκαν όμως όλες οι σέκτες σε δόγματα και εξαρτάται κατά πολύ από τις λεπτομέρειες της προέλευσής τους και το είδος του προσανατολισμού προς τον κόσμο που χαρακτηρίζει τις διδαχές τους. Σέκτες, σαν τους Μάρτυρες του Ιεχωβά και τους Χριστάδελφους, οι οποίες θέτουν ως πρώτιστο επίκεντρο του πιστεύω τους την έλευση της Δευτέρας Παρουσίας σε σύντομο χρονικό διάστημα, είναι πιθανόν να κάνουν τις σχέσεις τους με την ευρύτερη κοινωνία να παραμένουν σε ένταση, ειδικά αν ακολουθούν ένα έντονο πρόγραμμα με κηρύγματα.

Έτσι, επίσης, υπάρχουν σέκτες, όπως οι Αποκλειστικοί (δηλαδή οι Πλυμούθιοι) Αδελφοί, οι οποίες (παρόλο που κι αυτές προσυπογράφουν ότι πιστεύουν πως θα γίνει σύντομα η Δευτέρα Παρουσία του Χριστού) έχουν ως κύριο μέλημά τους να αποτραβηχτούν από την ευρύτερη κοινωνία, πράγμα που θεωρείται ως κάτι το εκ φύσεως κακό, και να κλειστούν στη δική τους αποκλειστική κοινότητα. Η ένταση που υπάρχει ανάμεσα σε σέκτες σαν κι αυτές και τις αρχές και, μερικές φορές, ανάμεσα στις σέκτες και το ευρύ κοινό έχει την τάση να επικεντρώνεται όχι σε κάποιο άρθρο του ποινικού δικαίου, αλλά στη άρνηση των μελών τους να συμμετέχουν στις δημόσιες υποχρεώσεις που γενικά απαιτούνται από τους πολίτες. Έτσι, είναι χαρακτηριστικά αντιρρησίες συνείδησης, όσον αφορά τη στρατιωτική θητεία, ή, όπως συμβαίνει με μερικές σέκτες, επιδιώκουν να απαλλαγούν από την υποχρέωση να αποτελέσουν μέλη του σώματος των ενόρκων ή να απαλλαγούν από την ιδιότητα μέλους των εργατικών συνδικάτων σε χώρες (Βρετανία και Σουηδία), όπου η ιδιότητα μέλους, σε ορισμένες βιομηχανίες, είναι όντως υποχρεωτική ή σχεδόν υποχρεωτική. Με το πέρασμα του χρόνου, στη μια χώρα μετά την άλλη, τέτοιου είδους δικαιώματα συνείδησης έχουν σταδιακά γίνει δεκτά, όπως είναι το δικαίωμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά στις Ηνωμένες Πολιτείες να απαλλάσσονται από τον χαιρετισμό της εθνικής σημαίας ή από το να ψάλλουν τον εθνικό ύμνο στο σχολείο ή σε άλλες δημόσιες περιστάσεις. Οι χριστιανικές σέκτες, σε αυτές και σε άλλες περιπτώσεις, έχουν παλέψει και συχνά έχουν κερδίσει υποθέσεις που τις αφορούν σε εθνικά ή, μερικές φορές, σε διεθνή δικαστήρια: κάνοντάς το αυτό έχουν διευρύνει το πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας. Αλλά, όσον αφορά αυτές τις σέκτες που τελικά αναβαθμίστηκαν σε δόγματα, υφίσταντο, ειδικά στις πρώτες τους μέρες ως νέα κινήματα, συχνές διώξεις, διακρίσεις και παρενοχλήσεις.

XXV. Η ΕΝΑΝΤΙΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΝΕΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

Επειδή αυτοί που κατέχουν την εξουσία, καθώς και το κοινό εν γένει στον δυτικό χριστιανικό κόσμο, έχουν τόσο συχνά δώσει στενό ορισμό για τη θρησκεία σύμφωνα με το γνώριμο υπόδειγμα από την ειλημμένη παράδοση του ορθόδοξου Χριστιανισμού, ίσως οι νέες θρησκείες, κατά τη μακρά πορεία της ιστορίας, να υπήρξαν αντικείμενο συχνά έντονης αντίθεσης. Φυσικά, το θέμα πηγαίνει πίσω πέρα από την εγκαθίδρυση του ίδιου του Χριστιανισμού. Στον ρωμαϊκό κόσμο οι πρώτοι χριστιανοί ήταν οι ίδιοι εκτεθειμένοι σε κατηγορίες που εξακολουθούν να είναι γνωστές: οι χριστιανοί κατηγορούνταν ότι δήθεν χώριζαν οικογένειες, κατηγορούνταν ότι είχαν ιδιοτελή κίνητρα, λεγόταν γι' αυτούς ότι εμπλέκονταν σε σεξουαλικά όργια κι ότι προσπαθούσαν να διεισδύσουν στην κοινωνική ελίτ σε αναζήτηση καταχθόνιων πολιτικών σκοπών. Ο χαρακτήρας του Χριστιανισμού που αποκλείει κάθε τι άλλο προσέλκυσε τέτοιους ισχυρισμούς, αλλά αυτό το ίδιο γνώρισμα, μαζί με τον ζήλο για προσηλυτισμό, κατέστησε τον ίδιο τον Χριστιανισμό ένα ασυναγώνιστο μέσο θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, που εξακολουθεί

να υφίσταται, σε ορισμένες χώρες και σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στη σύγχρονη εποχή. Έτσι, οι κουάκεροι βίωσαν άγριες διώξεις στα χέρια των αρχών στην Αγγλία του 17ου αιώνα, όταν πολλοί απ' αυτούς φυλακίστηκαν μόνο και μόνο γιατί διακήρυξαν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Οι Μεθοδιστές, ως νέα θρησκεία τον 18ο αιώνα στην Αγγλία, δέχονταν επιθέσεις και ξυλοδαρμούς. Μερικά από τα παρεκκλήσια τους τα κατεδάφισαν με τη συνενοχή ή ακόμη και με την υποκίνηση των τοπικών δικαστικών αρχών μερικές φορές. Στα τέλη του 19ου αιώνα, υπήρξαν ταραχές στην Αγγλία εναντίον του Στρατού της Σωτηρίας, κατά τις οποίες σκοτώθηκαν κάποια από τα μέλη του, ενώ στην Ελβετία ο Στρατός της Σωτηρίας κατηγορήθηκε δημόσια για απάτη και οικονομική εκμετάλλευση και οι Μορμόνοι, που μερικές φορές φυλακίζονταν όταν προσπαθούσαν να στρατολογήσουν νέα μέλη στη Σκανδιναβία, αντιμετώπιζαν παρόμοιες κατηγορίες. Η ιστορία έχει καταγράψει ξεκάθαρα την αντίθεση προς τις νέες μορφές θρησκευτικής και πνευματικής έκφρασης, ακόμη και στις πιο δημοκρατικές και, υποτίθεται, πιο ανεκτικές χώρες του δυτικού κόσμου. Έναντι αυτής της καταγραφής της ιστορίας, τα πρόσφατα ψηφίσματα των διεθνών οργανισμών, τα οποία απαιτούν από τα κράτη να εφαρμόσουν και να ενθαρρύνουν την ανεξιθρησκία, έρχονται σε έντονη αντίθεση.

XXVI. ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Ενώ το σύννηθος είναι οι αιρετικοί οπαδοί των σεκτών να προκαλούν πολλές φορές μεγαλύτερη εχθρότητα από εκείνους με τους οποίους δεν υπάρχει ή δεν έχει υπάρξει ποτέ ίχνος κοινής πίστης και, ειδικά, οι πάλαι ποτέ ακολουθούντες την ίδια πίστη, που έχουν διαχωριστεί, να βιώνουν τη μεγαλύτερη αποδοκιμασία, ωστόσο, η σύγχρονη κοινωνία έχει κι αυτή επιδείξει σημαντική και επίμονη έλλειψη ανοχής έναντι μερικών από τις νέες θρησκείες που προέκυψαν μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ενώ μερικές από αυτές τις κινήσεις μπορούν να ομαδοποιηθούν υπό την ευρεία «οικογενειακή ομοιότητα», μπορούμε, ανάμεσα στα άλλα, να διακρίνουμε ριζικές διαφορές. Οι κοινωνιολόγοι επιδίωξαν να καθορίσουν κάποιες ευρείες κατηγορίες, λιγότερο λόγω κοινών θεμάτων διδασκαλίας απ' όσο λόγω ομοιότητας στόχων, υποθέσεων και προοπτικών, που είναι πράγματα που ενστερνίζονται οι διαφορετικές κινήσεις. Ευθέως και ευρέως διακρίνονται σε κινήσεις που περιγράφονται ως κινήσεις που «αποδέχονται τον κόσμο» και σε αυτές που «απαρνιούνται τον κόσμο». Οι κινήσεις που αποδέχονται τον κόσμο είναι αυτές που ανταποκρίνονται θετικά στον υπάρχοντα κοσμικό πολιτισμό και που προσφέρουν στους οπαδούς την προοπτική όχι μόνο της πνευματικής ευλογίας, αλλά υλικών και ψυχικών οφελών μέσω της ενισχυμένης συναισθηματικής ασφάλειας, θεραπείας, αυξημένης ικανότητας και της κοινωνικής και ίσως ακόμη και της οικονομικής επιτυχίας. Οι κινήσεις που απαρνιούνται τον κόσμο, σε αντίθεση, επιδιώκουν, στο μέτρο του δυνατού, να αποτραβήξουν τα μέλη τους από κάθε είδους ανάμειξη με την ευρύτερη κοινωνία και τον κοσμικό πολιτισμό και προσφέρουν προοπτικές ανταμοιβής είτε στην αποτραβηγμένη κοινότητα είτε στη μετά

θάνατον μακαριότητα ή, μερικές φορές, και στα δύο. Αυτές οι ευρείες κατηγορίες, φυσικά, δικαιώνουν τα λεπτά σημεία κάθε θεωρίας ή πρακτικής κάθε κίνησης, αλλά κάνουν φανερό έναν βασικό διαχωρισμό, όσον αφορά τον προσανατολισμό μεταξύ των αρκετών εκατοντάδων νέων θρησκευτικών ομάδων που υπάρχουν στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.

Αυτοί οι δύο βασικοί προσανατολισμοί δεν είναι κάτι το καινούργιο στην ιστορία της θρησκείας, όπως γίνεται φανερό από μια βιαστική γνωριμία, από τη μια μεριά, με τους στόχους των θελκτικών συστημάτων και, από την άλλη, με την ασκητική ηθική που απαρνιέται τον κόσμο του μεσαιωνικού Καθολικισμού ή, με διαφορετική μορφή, του Καλβινισμού του 17ου αιώνα. Και οι δύο προσανατολισμοί μπορούν να βρεθούν στον σύγχρονο κύριο κορμό του Χριστιανισμού, παρόλο που η «απάρνηση του κόσμου» έχει τελευταία δώσει τη θέση της σε ένα πιο δυνατό ρεύμα που έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την «αποδοχή του κόσμου». Οι νέες όμως κινήσεις και των δύο τάσεων, παρά τους προσανατολισμούς που μερικές φορές μοιράζονται με την καθιερωμένη θρησκεία, υφίστανται ανταγωνισμό, εχθρότητα, παρενόχληση, ακόμη και διώξεις τις τελευταίες δεκαετίες. Γιατί, στη μία περίπτωση, συχνά διαφέρουν τόσο ριζικά σε θέματα οργάνωσης, μονοθεϊστικής δέσμευσης, στον χαρακτήρα της λατρευτικής πρακτικής, μεταξύ άλλων, που εύκολα κατηγορούνται ότι δεν έχουν σχέση με θρησκεία ή, στην άλλη περίπτωση, επειδή η θρησκεία τους πείθει τους οπαδούς της να αποτραβηχτούν από τα συνήθη κοσμικά θέματα ή τους πείθει να συμμετέχουν σε μυστικιστικές τελετές για μνημένους, θεωρούνται εχθροί της κοινωνίας.

XXVII. ΟΙ ΝΕΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΠΟΥ ΑΠΑΡΝΙΟΥΝΤΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Οι νέες κινήσεις που απαρνιούνται τον κόσμο κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, αποτελούν παραλλαγές ή παράγωγα του Ινδουισμού ή του Βουδισμού, θρησκείες στις οποίες κυριαρχεί γενικώς αυτός ο προσανατολισμός. Μερικές (αλλά όχι όλες) νέες χριστιανικές φονταμενταλιστικές ομάδες λειτουργούν μέσα στα πλαίσια μιας πεποίθησης στην οποία κυριαρχεί η απάρνηση του κόσμου. Οι υποστηρικτές αυτών των θρησκειών συνήθως εγκαταλείπουν τις σύγχρονες υλικές αξίες της δύσης. Μπορεί να υιοθετήσουν ένα κοινό και ίσως ακόμη και ένα κοινοβιακό στιλ ζωής, και οι πιστοί των νέων θρησκειών, οι οποίες έχουν ανατολίτικη προέλευση, συνήθως υιοθετούν πράγματα που για τους δυτικούς είναι ξένες ιδέες. Μπορεί, σε μερικές περιπτώσεις, να μάθουν μια ανατολίτικη γλώσσα για λόγους λατρευτικούς και να εγκαταλείψουν ήθη και συνήθειες της Δύσης υπέρ άλλων ταμπού και προσταγών που επηρεάζουν τη σεξουαλικότητα, τις κοινωνικές συναναστροφές, τη διατροφή και ακόμη και ντύσιμο. Η Διεθνής Ένωση για την Συνείδηση του Κρίσνα (η κίνηση Χάρε Κρίσνα) είναι ίσως η εμφανής κίνηση αυτού του είδους, αλλά μερικές που έχουν τις ίδιες τάσεις μπορούν να βρεθούν στην Αποστολή του Θείου Φωτός και, παρόλο που ισχυρίζεται ότι είναι χριστιανική, στην Εκκλησία της Ενοποίησης (Οπαδοί του Μουν).

Κάποιες κινήσεις, που απαρνιούνται τον κόσμο, τείνουν, από τη φύση αυτού του προσανατολισμού, να είναι «ολοκληρωτικές», δηλαδή να έχουν την τάση να αναμένουν ότι οι οπαδοί τους θα δώσουν τον εαυτό τους τελείως στην πίστη τους και θα δεσμευτούν απολύτως, δίνοντας εντολή σε όλους τους τομείς της ζωής τους να είναι σύμφωνοι με την πίστη την οποία έχουν ενστερνιστεί. Αυτό, φυσικά, είναι πιο εύκολο να πραγματοποιηθεί, όταν η κίνηση αναμένει ότι οι οπαδοί θα υιοθετήσουν ένα κοινό πρότυπο ζωής. Από πολλές απόψεις, αυτή η απαίτηση μοιάζει πολύ με το πρότυπο που έχουν φτιάξει τα μέλη των μοναστικών ταγμάτων (είτε χριστιανικών είτε βουδιστικών). Υπάρχουν θρησκείες που απαρνιούνται τον κόσμο οι οποίες δε φτάνουν τόσο μακριά, ώστε να υποστηρίζουν τον πλήρη διαχωρισμό από την ευρύτερη κοινωνία, πράγμα που επιτυγχάνει η κοινοβιακή ζωή. Αυτά τα κινήματα γενικά παρέχουν ένα περιεκτικό και συχνά πολύπλοκο σύστημα μεταφυσικής, μέσα στο οποίο οι πιστοί τους κατευθύνονται για να βρουν πνευματικές απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με το απώτερο νόημα και τον απώτερο σκοπό της ζωής. Όχι σπάνια, τα πιο προχωρημένα επίπεδα μεταφυσικών διδασκαλιών μπορεί να είναι μυστικά και διαθέσιμα μόνο στους ειδήμονες. Οι θρησκείες αυτού του είδους περιλαμβάνουν τη Θεοσοφία, την Ανθρωποσοφία και τον Γκουρτζιεφισμό. Ωστόσο, η μυστικιστική ένταση μπορεί να μην αποκλείει πάντοτε δραστηριότητες για το κοινωνικό όφελος, ακόμη κι αν κάποιο στοιχείο κοινωνικής αποξένωσης είναι επίσης φανερό: τα εκπαιδευτικά ιδρύματα για τα ανάπηρα παιδιά που διατηρούν οι Ανθρωποσοφιστές αποτελούν απόδειξη γι' αυτό.

XXVIII. Η «ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ» ΣΕ ΝΕΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

Οι θρησκείες που αποδέχονται τον κόσμο συναντούν μισαλλοδοξία, ακόμη κι αν έχουν την τάση, σε γενικές γραμμές, να επιδοκιμάζουν πεφωτισμένες κοσμικές αξίες. Παρά τον γενικά θετικό προσανατολισμό προς τον κόσμο, μπορεί επίσης να έχουν μια αποστολή να προωθούν την κοινωνική μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα σε εκείνους τους τομείς της ζωής, όπως η υγεία, η εκπαίδευση και η θρησκευτική ελευθερία, που βρίσκονται στο επίκεντρο των δικών τους χαρακτηριστικών αξιών. Το κρίσιμο σημείο της αντίθεσης που αντιμετωπίζουν είναι ότι αυτό το είδος θρησκείας παρουσιάζεται ως ένα μέσο για να συνειδητοποιήσει κανείς τα οφέλη που συνδέονται με την καθημερινή επιτυχία, την υγεία, την ικανότητα, τη λειτουργική αποδοτικότητα, την εφαρμοσμένη ευφυΐα και ίσως ακόμα και τον πλούτο: γενικά, μια καλύτερη εμπειρία της ζωής στον κόσμο. Γι' αυτούς που ακολουθούν τη θρησκευτική παράδοση τέτοια πράγματα θεωρούνται υπερβολικά πεζά για να αποτελούν το σωστό μέλημα μιας θρησκείας. Απ' αυτό πηγάζει η κατηγορία ότι κινήσεις αυτού του τύπου «δεν είναι θρησκείες». Αυτές οι θρησκείες γενικά απορρίπτουν τις παραδοσιακές και συναισθηματικές πλευρές του κύριου κορμού του Χριστιανισμού. Χαρακτηρίζονται από μια πιο συστηματική και ορθολογική προσέγγιση των πνευματικών ζητημάτων και βλέπουν

ότι υπάρχει συνέχεια ανάμεσα στην πνευματική γνώση και στην καθημερινή βελτίωση των προσωπικών περιστάσεων. Φυσικά, ως διαφορετικές θρησκείες, χρησιμοποιούν διαφορετικές τεχνικές με τις οποίες απελευθερώνουν πνευματικές ενέργειες και εξηγούν τις επιτυχίες τους με διαφορετικούς όρους και με αναφορά στο δικό τους σύνολο των θρησκευτικών δογμάτων. Από κοινωνιολογική όμως άποψη και σίγουρα από τη σκοπιά της θρησκευτικής ελευθερίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αυτές οι θρησκείες προσφέρουν στους ανθρώπους μια χαρακτηριστική ερμηνεία της ζωής και του πνεύματος. Συνήθως διεκδικούν πραγματική αποδοχή με το να προσφέρουν μια μέθοδο για την επίτευξη υψηλότερων πνευματικών καταστάσεων, το αποτέλεσμα των οποίων εκδηλώνεται σε πρακτικά καθημερινά ψυχικά και υλικά οφέλη. Μερικά από τα πρώτα παραδείγματα θρησκειών που «αποδέχονται τον κόσμο» χρησιμοποιούσαν μια χριστιανική επισκόπηση με βάση την οποία διατύπωσαν τον προσανατολισμό τους. Παραδείγματα: η Χριστιανική Επιστήμη και οι ομάδες της Νέας Σκέψης, όπως η Ενότητα και η Θεϊκή Επιστήμη. Πιο πρόσφατες θρησκείες, τις οποίες μπορούμε να θεωρήσουμε ως θρησκείες που αποδέχονται τον κόσμο, δεν προέρχονται από τη χριστιανική παράδοση. Μεταξύ αυτών θα μπορούσε να περιληφθεί η Σαηεντολογία, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ένας προσανατολισμός που αποδέχεται τον κόσμο έχει προέλθει από μια θρησκεία της Ανατολής, όπως η περίπτωση του Σόκα Γκακάι (Νιχίρεν Βουδισμός) και Υπερβατικός Διαλογισμός του Μαχαρίσι.

XXIX. ΤΟ ΗΘΟΣ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΝΕΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Τις τελευταίες δεκαετίες υπήρξε αύξηση του αριθμού και των θρησκειών που αποδέχονται τον κόσμο και των θρησκειών που απαρνιούνται τον κόσμο (και άλλων που λιγότερο εύκολα εμπίπτουν σ' αυτόν τον διαχωρισμό των κατηγοριών). Οι θρησκείες που απαρνιούνται τον κόσμο έχουν προκύψει ως διαμαρτυρόμενες ενάντια σ' αυτό που έχουν την τάση να βλέπουν ως αυξανόμενο υλισμό, καταναλωτισμό και ηδονισμό στις δυτικές κοινωνίες. Μερικές απ' αυτές οφείλουν τον προσανατολισμό τους στην ασκητική παράδοση του Χριστιανισμού, άλλες έχουν βρει κάποιο ενδιαφέρον σε θέματα που αφορούν το περιβάλλον και άλλες έχουν χρησιμοποιήσει το ίδιο κλίμα της διάθεσης που ήταν η αιτία για την εμφάνιση της κουλτούρας των χίπηδων κατά τη δεκαετία του 1960. Σε αντίθεση, οι προσανατολισμοί που αποδέχονται τον κόσμο εκδηλώνουν ισχυρή συνοχή με τον σύγχρονο κοσμικού χαρακτήρα πολιτισμό και με μερικές από τις αλλαγμένες προδιαθέσεις που είναι εμφανείς στον Χριστιανισμό του 20ού αιώνα. Καθώς τα θρησκευτικά ενδιαφέροντα έχουν μετακινηθεί από την εμμονή για τη μετά θάνατον ζωή, στην οποία κυρίως εστιαζόταν ο Χριστιανισμός σε προηγούμενους αιώνες, έτσι και τα νέα θρησκευτικά κινήματα κατέληξαν να δίνουν έμφαση στην ιδέα της σωτηρίας σ' αυτόν τον κόσμο και στην παρούσα ζωή. Η βελτίωση της ζωής, η αναζήτηση της ευτυχίας, η συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων του ανθρώπου έχουν γίνει σεβαστοί και

ευρέως υποστηριζόμενοι στόχοι και δεν αποτελεί έκπληξη ότι οι νέες θρησκείες θα έπρεπε να τους ενστερνιστούν. Σε έναν κόσμο σπανιότητας, φυσικών καταστροφών, πείνας και χαμηλών επιπέδων τεχνολογίας, ο θρησκευτικός ασκητισμός αποτελεί την κατάλληλη ηθική. Αντισταθμίζει τις ανάγκες μιας κοινωνίας που παράγει, στην οποία η σκληρή δουλειά και η χαμηλή ανταμοιβή έπρεπε να γίνουν αποδεκτά, στην οποία η ευχαρίστηση έπρεπε να αναβληθεί (πολλές φορές για μια υποτιθέμενη ζωή μετά θάνατον), έτσι ώστε να είναι δυνατόν να συσσωρευτεί κεφάλαιο. Σε μια κοινωνία όμως που είναι προσανατολισμένη στην κατανάλωση, στην οποία η τεχνολογία έχει παραγάγει αυξημένες προσδοκίες βίωσης πλούτου και οφέλους, μια ασκητική ηθική θα ερχόταν σε αντίθεση με την ανάγκη να προκαλέσει τους ανθρώπους να τονώσουν την οικονομία με το να δαπανούν, να αναζητούν ψυχαγωγία και υλική ευημερία. Όπως ακριβώς ο παραδοσιακός ασκητισμός του Χριστιανισμού κατέστη ξεπερασμένος, έτσι και οι προσανατολισμοί των νέων προτύπων της θρησκευτικής πνευματικότητας κατέληξαν να αντικατοπτρίζουν το νέο κοινωνικό ήθος. Η σύγχρονη επικράτηση των ηδονιστικών αξιών στην κοσμική κοινωνία αντικατοπτρίζεται όλο και περισσότερο ακόμη και στον κύριο κορμό της θρησκείας. Η αισιοδοξία και η έμφαση σε ένα απεριόριστο όφελος που αναζητήθηκε, έξω από τον κύριο θρησκευτικό κορμό, από τη Χριστιανική Επιστήμη, ακολουθήθηκε, μέσα στα κύρια δόγματα, από την υπεράσπιση της θετικής σκέψης από τον Νόρμαν Βίνσεντ Πιλ, έναν προτεστάντη, από τον Μονσινιόρ Φούλτον Σιν, έναν καθολικό, και από τον ραβίνο Τζόσουα Λίμπμαν. Στις πιο πρόσφατες δεκαετίες είχαμε την ανάπτυξη της Θεολογίας της Ευημερίας ως νομιμοποίηση για τα οφέλη που οι χριστιανοί πρέπει να περιμένουν από μια θρησκεία που απαιτεί ευλάβεια. Οι ψυχολογικές τεχνικές για αυξημένο αυτοέλεγχο, αυτογνωσία, αυτο-βελτίωση, βελτίωση της ζωής και μια ευρύτερη δυνατότητα για πνευματικό εμπλουτισμό έχουν γίνει μέρος του ρεπερτορίου πολλών θρησκευτικών κινήσεων, καθώς η κοινωνία απομακρύνεται από την υποστήριξη φορτωμένων με αμαρτίες θεολογίες, που κάποτε αποτελούσαν το κεντρικό θέμα της χριστιανικής διδασκαλίας.

XXX. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΗΘΗ

Όπως ακριβώς μερικές από τις νέες θρησκείες έχουν επιδοκιμάσει τον σύγχρονο χαρακτήρα της κοινωνίας της κατανάλωσης, αναγνωρίζοντας την επιδίωξη της ευτυχίας σε αυτή τη ζωή ως θεμιτό και, στην πραγματικότητα, επαινετικό στόχο για την ανθρωπότητα, έτσι αντίστοιχα έχουν διατυπώσει μια αλλαγμένη σχέση ανάμεσα στην πνευματική ζωή και στις επιταγές της ηθικής. Αυτή είναι μία από τις πλευρές της αλλαγής στις θρησκείες, με την οποία οι αρχές και ένα μεγάλο μέρος από το ευρύ κοινό, που συνεχίζει να είναι παγιδευμένο με την παραδοσιακή, σταματημένη στον χρόνο, χριστιανική ηθική σκέψη, δεν έχουν ακόμη συμφωνήσει πλήρως. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να είναι προφανές ότι διαφορετικές θρησκείες έχουν στηρίξει πολύ διαφορετικές τάσεις προς τους κανόνες της συμπεριφοράς. Οι θρησκείες ποικίλλουν κατά πολύ,

όσον αφορά τη φύση των ηθικών κανόνων που έχουν θεσπιστεί, το σφρίγος και τη συνοχή των απαιτήσεων για την εφαρμογή τους και την αυστηρότητα των κυρώσεων που επισύρουν. Στον ορθόδοξο Ιουδαϊσμό οι κανόνες ελέγχουν τις μικρολεπτομέρειες του τελετουργικού και πολλές ενδεχόμενες περιπτώσεις της καθημερινής ζωής, πράγματα που είναι εντελώς ελεύθερα, για παράδειγμα, στη χριστιανική παράδοση. Στο Ισλάμ οι θρησκευτικοί κανόνες επηρεάζουν διάφορες καταστάσεις και παρέχουν ένα σύστημα νομικής ρύθμισης για την κοινωνία, εγκαθιδρύοντας, μερικές φορές, πολύ πιο αυστηρό κοινωνικό έλεγχο και, σε άλλες περιπτώσεις, πιο χαλαρό απ' αυτόν που συναντά κανείς στον Χριστιανισμό. Έτσι, εφαρμόζεται το Κοράνι για να διατηρηθούν, από τη μια μεριά, οι αυστηρές ποινές που επιβάλλονται για τα εγκλήματα που περιγράφονται στη σαρία και, από την άλλη μεριά, οι σχετικά χαλαρές επιλογές για τους άντρες να αποκτήσουν μέχρι και τέσσερις γυναίκες και η ευκολία με την οποία μπορούν να πάρουν διαζύγιο.

Ο Θεραβάντα Βουδισμός εμφανίζει μια επιπλέον αντίθεση. Εδώ υπάρχουν κανόνες κυρίως για μοναχούς, ενώ μερικοί γενικοί κανόνες επιβάλλονται στους λαϊκούς. Το καθήκον ενός βουδιστή που δεν ανήκει στον κλήρο είναι να μη σκοτώνει, να μην κλέβει, να μην ψεύδεται, να μη διαπράττει άδικες σεξουαλικές πράξεις ή να μην πίνει οινοπνευματώδη. Πέρα απ' αυτό, ο Βούδας παρείχε ηθικές συμβουλές σχετικά με τα καθήκοντα του νοικοκυριού, τη συμπεριφορά προς τους φίλους και τη φροντίδα του/της συζύγου, αλλά αυτά είναι παραινήσεις για κάτι που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως κοινωνική κοινή λογική. Το άτομο πρέπει να είναι συνετό, λιτό, εργατικό, να είναι δίκαιο προς τους υπηρέτες και να επιλέγει ως φίλους του εκείνους που θα το εμποδίζουν να κάνει λάθος και θα το παροτρύνουν προς τη σωστή συμπεριφορά. Αυτές, όμως, οι αρετές επιβάλλονται ως συνειδητοποιημένο προσωπικό συμφέρον· δεν υπογραμμίζονται από την έννοια όπως αυτή περιγράφεται στον Χριστιανισμό. Η αδιαφορία προς αυτές τις αρετές δε συνοδεύεται από ιδιαίτερες τιμωρίες, εκτός από τη συσσώρευση κακού κάρμα. Η θρησκεία δεν καθορίζει άλλες κυρώσεις, και δεν υπάρχει καμία θεότητα που να χαρακτηρίζεται από οργή. Δεδομένου ότι οι ενέργειες είναι αυτές που θεωρούνται ότι καθορίζουν την κατάσταση στην οποία θα βρεθεί το άτομο σε κάποια μελλοντική μετενσάρκωση, οι καλές πράξεις συνιστώνται ως σύμφωνες με το οκταπλό μονοπάτι του διαφωτισμού, αφού αυτές θα οδηγήσουν σε εκ νέου γεννήσεις υπό καλύτερες συνθήκες και θεωρητικά στην τελική υπέρβαση όλων των εκ νέου γεννήσεων και στην επίτευξη της νιρβάνα. Έτσι, ενώ ο Βουδισμός σίγουρα περιγράφει ηθικές αξίες, στο άτομο απομένει αρκετή ελευθερία που ταιριάζει με την ηθική του ιδιοσυγκρασία και δεν υπόκειται ούτε στην ηθική κατακραυγή ούτε στις απειλές, πράγματα με τα οποία έχει ενισχυθεί η χριστιανική ηθική. Σε άλλες κοινωνίες, οι κανόνες της ηθικής δεν προέρχονται από καθαρά θρησκευτικές ρίζες: για παράδειγμα, η ηθική του Κομφουκιανισμού και ο κώδικας των σαμουράι μπορεί να δίνουν υπόσταση στον ηθικό χαρακτήρα της ιαπωνικής κοινωνίας σε τέτοιο βαθμό όσο και

οι διάφορες σχολές του Μαχαγιάνα Βουδισμού, οι οποίες λειτουργούν στην Ιαπωνία ή και σε πιο μεγάλο βαθμό από αυτές. Πρέπει κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει κανονική σχέση μεταξύ του θρησκευτικού δόγματος και ενός κώδικα ηθών. Ο συνδυασμός της θρησκείας και των ηθών στον Χριστιανισμό, οι μηχανισμοί μέσω των οποίων επιβάλλεται η ηθική συμπεριφορά και οι συνέπειες που προβλέπει για την παραβίαση των ηθικών κανόνων αποτελούν ένα πρότυπο σχέσης, αλλά ένα τέτοιο πρότυπο δεν είναι χαρακτηριστικό για άλλα θρησκευτικά συστήματα και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι ένα απαραίτητο ή ανώτερο πρότυπο με το οποίο πρέπει να κριθούν άλλες ρυθμίσεις, όπως μερικές φορές μας αφήνουν να υποθέσουμε τα μέλη των χριστιανικών κοινωνιών.

XXXI. Η ΗΘΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Ο ρόλος της ηθικής διδαχής στον παραδοσιακό Χριστιανισμό βρίσκεται σε μεγάλη αντίθεση με αυτό που βρέθηκε σε άλλες μεγάλες θρησκείες. Ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα των ηθικών προσταγών περιλαμβάνεται ένας λεπτομερής κώδικας απαγορεύσεων, η παραβίαση των οποίων αποτελεί αμαρτία. Οι βασικές εντολές του πρώιμου Ιουδαϊσμού, οι οποίες έχουν σχέση με σημαντικά αδικήματα που είναι κοινά σε πολλές θρησκευτικές παραδόσεις, έχουν ενισχυθεί στον Χριστιανισμό με απαιτητικές προσταγές ενός πιο λεπτομερούς χαρακτήρα, ιδίως όσον αφορά τη σεξουαλικότητα, και αυτό έγινε τόσο από τον Ιησού όσο και από τον Παύλο. Υπήρχαν επίσης και συμβουλές για τελειότητα ενός ίσως ανέφικτου είδους («Εσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι» και, πιο συγκεκριμένα, εντολές να αγαπάμε τους εχθρούς μας, να συγχωρούμε «ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ», να στρέφουμε «καὶ τὴν ἄλλην (σιαγόνα)», «Μὴ οὖν μεριμνήσητε εἰς τὴν αὔριον» κ.λπ.). Η έννοια της αμαρτίας έγινε κεντρικό ζήτημα στον χριστιανικό ηθικό κώδικα. Ο άνθρωπος θεωρήθηκε ότι είναι από τη φύση του αμαρτωλός και ότι οι περισσότερές του φυσικές επιθυμίες, η αναζήτησή του για ικανοποίηση, εκπλήρωση, απόλαυση, ακόμη και για τη βελτίωση της δικής του ζωής σε αυτόν τον κόσμο, έπρεπε να θεωρηθεί ότι είναι αμαρτωλές ή ότι οδηγούν στην αμαρτία. Από την αμαρτία, που είναι έμφυτη στον άνθρωπο, μόνο η υποδειγματική αρετή και η θυσία του Χριστού, η οποία ξεπερνά τα όρια του ανθρώπου, θα μπορούσε να τον λυτρώσει. Θα είχε επομένως ένα τέτοιο χρέος προς τον Χριστό που, ό,τι κι αν έκανε, δε θα μπορούσε να τον ξεπληρώσει σωστά. Ως αμαρτωλός, ακόμη κι αν είχε μετανοήσει, ακόμη κι αν είχε λυτρωθεί από τον Χριστό, θα μετέφερε μόνιμα το βάρος της ενοχής. Η ενοχή πράγματι ήταν ο μηχανισμός που διατήρησε ολόκληρο το σύστημα ηθικής. Ο θεσμός τῆς κατ' ιδίαν εξομολόγησης, η ανάπτυξη μιας λεπτομερούς διαδικασίας για την επιβολή κυρώσεων και, αργότερα, η μεσαιωνική ανάπτυξη της έννοιας του Καθαρτηρίου αποτελούν απόδειξη της σοβαρότητας με την οποία η Εκκλησία έβλεπε την αμαρτία και της έκτασης που έλαβε για να ενσταλάξει αισθήματα ενοχής. Οι σπασμωδικές εκρήξεις της αυτομαστίγωσης κατά τον Μεσαίωνα δείχνουν πόσο πολύ είχε διεισδύσει το αίσθημα

ενοχής στη συνείδηση των πιο θρησκευόμενων ανάμεσα στους πιστούς. Ακόμη και σήμερα η αυτομαστίγωση δεν είναι καθόλου άγνωστη σε ορισμένες οργανώσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ωστόσο, η Καθολική Εκκλησία, διακηρύσσοντας την εναντίωσή της προς την αμαρτία, αναγνωρίζει και την έμφυτη αδυναμία του ανθρώπινου γένους και της επιτρέπει να διορθωθεί με τον θεσμό της εξομολόγησης, που λειτουργούσε ως μέσο για να μετριάσει σε κάποιο βαθμό την ενοχή. Αντιθέτως, ο Προτεσταντισμός απέρριψε αυτόν τον μηχανισμό ανακούφισης των αισθημάτων ενοχής, γενόμενος, και μάλιστα σύμφωνα με τη καλβινιστική έκφραση, ένα πιο καταπιεστικό σύστημα, το οποίο απαιτούσε γι' αυτούς που φιλοδόξησαν να είναι οι επίλεκτοι του Θεού να μην κάνουν καμία αμαρτία. Ο Καλβινισμός, εντείνοντας την προσωπική οδύνη των αμαρτωλών, πιστώνεται με το γεγονός ότι ανέπτυξε ένα σύστημα θεολογίας και ένα δόγμα σωτηρίας που οδήγησαν στην εσωτερίκευση του ηθικού ελέγχου και στον σχηματισμό βελτιωμένης συνείδησης.

Μόνο κατά τον 19ο αιώνα άρχισε να υποχωρεί σημαντικά η εμμονή του Χριστιανισμού με την αμαρτία. Σταθερά κατά το πέρασμα αυτού του αιώνα, το ενδιαφέρον του Χριστιανισμού με την Κόλαση και την καταδίκη υποχώρησε, αλλά, αυτή τη φορά, η κοσμική ηθική και η απαίτηση για κοινωνική αξιοπρέπεια είχε αποκτήσει μια αυτόνομη επιρροή στη δημόσια ζωή. Κατά τον εικοστό αιώνα η αυστηρότητα των ηθικών απαιτήσεων της προηγούμενης χρονικής περιόδου μειωνόταν σταθερά μέχρι τη δεκαετία του 1960, όπου οι προγενέστεροι ηθικοί περιορισμοί, ιδιαίτερα στον τομέα της σεξουαλικής συμπεριφοράς, έδωσαν τη θέση τους στη χαλαρότητα των ηθών. Αυτή η διαδικασία ίσως να είχε διευκολυνθεί από την ανάπτυξη των τεχνικών ελέγχου των γεννήσεων και από την αλλαγή, σε πολλούς άλλους τομείς της ζωής, από την εξάρτηση από τους ηθικούς περιορισμούς στην εξάρτηση από τους τεχνολογικούς ελέγχους. Έτσι, γίνεται φανερό ότι το θεωρούμενο πρότυπο της σχέσης μεταξύ της θρησκείας και της ηθικής απέχει μακράν από το να είναι σταθερό, ακόμη και στην περίπτωση του Χριστιανισμού. Ούτε αυτό το μέτρο της διακύμανσης προκύπτει μόνο με αλλαγές που συμβαίνουν στο πέρασμα του χρόνου. Παραδείγματά της μπορεί κανείς να δει και μεταξύ δογμάτων της ίδιας εποχής. Η ηθική στάση ανάμεσα στους ευαγγελικούς του σήμερα εξακολουθεί να εκδηλώνει έντονο προβληματισμό για την προσωπική αμαρτία σε πολλούς τομείς της συμπεριφοράς, αλλά η ίδια η ιδέα της αμαρτίας έχει καταλήξει να θεωρείται σχεδόν ξεπερασμένη από πολλούς φιλελεύθερους κληρικούς, πολλοί από τους οποίους κατηγορούν τις ελλείψεις του κοινωνικού συστήματος ως υπεύθυνες για την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά των ατόμων. Μερικοί απ' αυτούς τους φιλελεύθερους κληρικούς απορρίπτουν εντελώς τις απαιτήσεις ενός απόλυτου ηθικού κώδικα, προτιμώντας να δεσμευθούν να ακολουθήσουν την ηθική που βασίζεται στις συνθήκες μιας συγκεκριμένης κατάστασης κι όχι σε έναν πάγιο κανόνα, οι συνέπειες της οποίας πρέπει συχνά να έρθουν σε ριζική σύγκρουση με τα παραδοσιακά χριστιανικά ηθικά διδάγματα. Ένας άλλος, τελείως διαφορετικός, προσανατολισμός συναντάται στη Χριστιανική Επιστήμη, κατά την

οποία η αμαρτία θεωρείται απλώς λάθος που προκύπτει από μια λανθασμένη αντίληψη της πραγματικότητας και η οποία, μαζί με την ασθένεια, μπορεί να εξαλειφθεί, έτσι πιστεύουν οι οπαδοί της Χριστιανικής Επιστήμης, με το να αλλάξει κανείς τον τρόπο σκέψης από υλικό σε πνευματικό. Δεδομένης αυτής της ποικιλομορφίας σχετικά με την έννοια της αμαρτίας μέσα στον σύγχρονο Χριστιανισμό και τις πολύ διαφορετικές ηθικές τάσεις που βρίσκονται εκεί, είναι σαφώς αταίριαστο να περιμένει κανείς να βρει να αντικατοπτρίζονται στις νέες θρησκείες ηθικές προσταγές που να θεωρούνται παρόμοιες με εκείνες των χριστιανικών Εκκλησιών. Οι νέες θρησκείες έχουν εμφανιστεί σε μια εποχή πολύ διαφορετική από αυτή στην οποία αναδύθηκαν και σχηματίστηκαν τα χριστιανικά δόγματα. Η ίδια η κοινωνία είναι ριζικά διαφορετική και το κοινωνικό, οικονομικό και, πάνω απ' όλα, τεχνολογικό περιβάλλον υπόκειται σε βαθιά και επιταχυνόμενη αλλαγή. Αυτά που ξέρουν οι άνθρωποι, αυτά που θέλουν και τα όρια των προσωπικών τους ευθυνών είναι πράγματα εντελώς διαφορετικά σε είδος και σε κλίμακα από αυτά που ίσχυαν κατά τους προηγούμενους αιώνες. Οι νέες θρησκείες, αν πρέπει να προσελκύσουν την προσοχή των οπαδών που όντως προσελκύουν, πρέπει αναπόφευκτα να μη συμμορφωθούν με τα παραδοσιακά στερεότυπα. Αυτό δεν τις κάνει λιγότερο θρησκείες.

XXXII. ΜΕ ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΜΟΙΑΖΕΙ ΜΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ;

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι επακόλουθες ηθικές αξίες συνήθως βρίσκουν πρόσφορο έδαφος σε οργανωτικές δομές, σε προκαθορισμένες διαδικασίες και την έκφρασή τους σε συγκεκριμένα σύμβολα. Στη δυτική κοινωνία, οι μορφές των χριστιανικών θεσμών έχουν εδραιωθεί τόσο καλά, που είναι συχνά εύκολο ακόμη και οι πιστοί που έχουν εκκοσμικευθεί να υποθέτουν ότι μια θρησκεία πρέπει να έχει παρόμοιες δομές με αυτές του Χριστιανισμού και παρόμοια σύμβολα με αυτά του Χριστιανισμού. Το πρότυπο του ξεχωριστού χώρου λατρείας και το σταθερό εκκλησίασμα, που εξυπηρετείται από ένα μόνιμο ιερατείο το οποίο έχει τη δύναμη να μεσολαβεί ή να συμβουλευεί, όλα αυτά είναι πράγματα για τα οποία αναμένεται να υπάρξουν αναλογίες και σε άλλες θρησκείες. Ακόμη όμως και με μια πρόχειρη εξέταση, πρέπει να καταστεί σαφές ότι η θρησκεία δεν είναι ανάγκη να μοιάζει με αυτό το πρότυπο. Οι μεγάλες θρησκείες του κόσμου επιδεικνύουν μια ποικιλία διαφορετικών ρυθμίσεων, ξεκινώντας, από τη μια μεριά, από την πεποίθηση ότι οι εξευμενιστικές θυσίες για τις αμαρτίες απαιτούν τη μεσολάβηση ενός ιερέα και από την πεποίθηση ότι η παρακολούθηση των θείων μυστηρίων είναι απαραίτητη για τη σωτηρία, με άφθονη χρήση των βοηθημάτων της πίστης (όπως το θυμίαμα, ο χορός και οι εικόνες), καταλήγοντας, από την άλλη μεριά, στον βαθύ ασκητισμό και στη μοναδική εξάρτηση από την προφορική ή γραπτή μετάδοση των πεποιθήσεων και την προσευχή. Και τα δύο άκρα μπορεί να προκύψουν μέσα σε μία μεγάλη παράδοση, στον Ινδουισμό ή στον Χριστιανισμό, ενώ, στην ορθόδοξη του έκφραση, το Ισλάμ είναι πιο ομοιόμορφα ασκητικό: οι εκστατικές εκδηλώσεις του που εμφανίζονται στις παρυφές του.

Η θρησκευτική λατρεία διαφέρει σημαντικά ως προς τη μορφή και τη συχνότητα μεταξύ των διαφόρων θρησκειών. Έχει διαφορετικές επιδράσεις και παίρνει μια χαρακτηριστική μορφή στα αθεϊστικά συστήματα, όπως ο Βουδισμός. Αφού δεν υπάρχει υπέρτατη θεότητα, δεν υπάρχει λόγος για ικεσία, δεν υπάρχει τόπος για λατρεία, δεν υπάρχει ανάγκη για την εκδήλωση εξάρτησης, ταπεινοφροσύνης και υποταγής, δεν υπάρχει κανένας λόγος για εξύμνηση, για όλα αυτά που αποτελούν μέρος της χριστιανικής λατρείας. Ωστόσο, η ίδια η σύγχρονη χριστιανική λατρεία είναι το προϊόν μιας μακράς διαδικασίας εξέλιξης. Η ιουδαιο-χριστιανική παράδοση έχει αλλάξει ριζικά με το πέρασμα των αιώνων. Οι απαιτήσεις της Παλαιάς Διαθήκης για θυσία ζώου σε έναν μνησικάκο Θεό έχουν απομακρυνθεί πολύ από την πρακτική της λατρείας τού, ας πούμε, κυρίως κορμού του Προτεσταντισμού του δέκατου ένατου αιώνα. Η αντικατάσταση της ψαλμωδίας και της μετρικής ανάγνωσης, με δημοφιλείς ύμνους έδωσε μια πολύ διαφορετική όψη στη χριστιανική λατρεία μέσα σε έναν-δυο αιώνες. Σήμερα, η έννοια του ανθρωπομορφικού Θεού έχει εξασθενήσει στον Χριστιανισμό και, από την άποψη της σύγχρονης θεολογίας, η σύγχρονη χριστιανική λατρεία, όπου οι ανθρωπομορφικές εικόνες αφθονούν, είναι σαφώς αναχρονιστική. Δύσκολα μπορεί να αποτελέσει έκπληξη ότι κάποια σύγχρονα δόγματα, απαλλαγμένα από τις παλιές παραδόσεις (στις οποίες η πατίνα της αρχαιότητας εύκολα συγχέεται με την αύρα της ιερότητας) θα πρέπει να μειώσουν, αν όχι να εγκαταλείψουν εντελώς, τα ίχνη του ανθρωπομορφισμού που υπήρξε κατά το παρελθόν. Ωστόσο, ακόμη και πέρα από αυτές τις τάσεις της εξέλιξης, υπάρχει άφθονη ποικιλομορφία μεταξύ των χριστιανικών δογμάτων που καταδεικνύει ότι όποιο στερεότυπο κι αν φτιαχτεί, σχετικά με αυτό που σημαίνει η λατρεία, προδίδει την πολύπλευρη ποικιλομορφία των θρησκειών στον σημερινό κόσμο. Έτσι, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ανέπτυξε την περίτεχνη χρήση ακουστικών, οπτικών και οσφρητικών αισθήσεων στην υπηρεσία της πίστης. Η καθολική λειτουργία –αν και δεν υιοθετεί τη χρήση χορού και ναρκωτικών, πράγματα που έχουν χρησιμοποιηθεί σε άλλες θρησκείες– έχει πολύπλοκες τελετουργίες και περίτεχνα άμφια και μυστήρια σε μια αφθονία τελετών, που επισημαίνονται στο ημερολόγιο και καθορίζουν την ιεραρχία της Εκκλησίας καθώς και τις τελετές που έχουν σχέση με τη γέννηση, την εφηβεία, τον γάμο, την τεκνοποίηση και τον θάνατο των ατόμων. Σε οξεία αντίθεση με τον Ρωμαιοκαθολικισμό βρίσκονται οι Κουάκεροι, οι οποίοι απορρίπτουν την έννοια του ιερατείου, την πραγματοποίηση τελετών (ακόμα και των μη-μυστηριακών εορταστικών προτύπων τελετουργίας που απαντώνται συχνά στο προτεσταντικό δόγμα), καθώς και τη χρήση εικόνων ή αμφίων. Η έμφαση στην επάρκεια των κοσμικών ενεργειών, η απόρριψη της ιερότητας είτε των κτηρίων, των τόπων, των εποχών είτε των τελετών, καθώς και των βοηθημάτων για τους πιστούς, όπως τα ροζάρια και τα φυλαχτά, είναι ένα χαρακτηριστικό, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, μεγάλου μέρους της προτεσταντικής θρησκείας. Οι Ευαγγελικοί απορρίπτουν την ιδέα ενός ιερατείου και οι Κουάκεροι, οι

Αδελφοί, οι Χριστάδελφοι και οι οπαδοί της Χριστιανικής Επιστήμης λειτουργούν χωρίς έμμισθο ιερατείο. Ενώ τα περισσότερα προτεσταντικά δόγματα διατηρούν την τελετή της αρτοκλασίας, την κάνουν συχνά ως αναμνηστική πράξη υπακούοντας στις γραφές και όχι ως μια παράσταση με κάποια εσωτερική δύναμη. Έτσι, ενώ σε μερικές περιπτώσεις διαφορετικές ενέργειες έχουν παρόμοιους σκοπούς, σε άλλες περιπτώσεις, όπως συμβαίνει με την αρτοκλασία, μια προφανώς παρόμοια πράξη αποκτά, σύμφωνα με μια διδαχή του δόγματος, μια ξεχωριστή σημασία. Όταν η θεότητα θεωρείται ότι είναι μια αφηρημένη αρχή, όπως στη Χριστιανική Επιστήμη, οι πράξεις λατρείας, παρότι έχουν έναν γνώριμο θρησκευτικό σκοπό, ο οποίος είναι να φέρουν τον πιστό σε αρμονία με μια θεϊκή διάνοια, παίρνουν μια τελείως διαφορετική όψη από τις παρακλητικές πρακτικές των δογμάτων που διατηρούν την άποψη ότι η θεότητα είναι ανθρωπομορφική.

Οι νέες θρησκείες –και όλες οι θρησκείες ήταν νέες κάποια στιγμή– είναι πιθανόν να αγνοήσουν ή να εγκαταλείψουν μερικές από τις παραδοσιακές πρακτικές και μερικούς από τους θεσμούς των παλιότερων και καθιερωμένων θρησκειών. Είναι πιο πιθανό να το κάνουν αυτό, αν προκύψουν σε περιόδους επιταχυνόμενης κοινωνικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, όταν τα πρότυπα της ζωής των συνηθισμένων ανθρώπων υφίστανται ριζική αλλαγή κι όταν όλες οι θεωρήσεις σχετικά με τους βασικούς θεσμούς –την οικογένεια, την κοινότητα, την εκπαίδευση– αλλάζουν. Σε μια πιο δυναμική κοινωνία, με ολοένα και περισσότερες απρόσωπες κοινωνικές σχέσεις και υπό την επήρεια των νέων μέσων επικοινωνίας και μιας ευρύτερης διάχυσης κάθε είδους πληροφορίας και γνώσης, η αυξημένη ποικιλομορφία της θρησκευτικής έκφρασης είναι εντελώς αναμενόμενη. Οι νέες θρησκείες στη δυτική κοινωνία είναι μάλλον απίθανο να βρουν φιλική προς αυτές τη δομή των Εκκλησιών που ξεκίνησαν δύο, τρεις, τέσσερις, δεκαπέντε ή περισσότερους αιώνες πριν. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, δεδομένου του εντατικού βαθμού της κοινωνικής, γεωγραφικής και ημερήσιας κινητικότητας του σύγχρονου πληθυσμού, δε θα ήταν σωστό να υποθέσει κανείς ότι οι νέες θρησκείες θα οργανωθούν, από τη σκοπιά του εκκλησιάσματος, ως σταθερές και στατικές κοινότητες. Άλλες τεχνικές της επικοινωνίας έχουν αντικαταστήσει τον άμβωνα και το τυπογραφικό πιεστήριο, και θα αποτελούσε έκπληξη σ' αυτόν τον τομέα δραστηριότητας, καθώς και σε άλλους, αν οι νέες θρησκείες δε θα συμπεριλάμβαναν τις ενισχυμένες διευκολύνσεις της εποχής κατά την οποία αναδύθηκαν. Το γεγονός ότι κάνουν τα πράγματα διαφορετικά από το παραδοσιακό στερεότυπο των θρησκειών, ότι κοιτάζουν έξω από τη δυτική κοινωνία για τη νομιμοποίησή τους ή ότι χρησιμοποιούν νέες τεχνικές για την πνευματική διαφώτιση δεν τις καθιστά ακατάλληλες ως εκδηλώσεις της ανθρώπινης θρησκευτικότητας.

ΧΧΧΙΙΙ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όπως ακριβώς οι ειδήμονες κατέληξαν να αναγνωρίζουν την ποικιλομορφία που υπάρχει στην εποχή μας ανάμεσα στις θρησκείες στη σημερινή κοινωνία, έτσι, αν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα της ελευθερίας να ακολουθεί κανείς μια θρησκεία και να ζει σύμφωνα με τα ήθη και της διδαχές της πρέπει να διατηρούνται, γίνεται απαραίτητο ότι πρέπει να εγκαταλειφθούν τα παλιά στερεότυπα για το τι ακριβώς συνιστά θρησκεία. Σ' έναν καλλιεργημένο πλουραλιστικό κόσμο η θρησκεία, όπως και για άλλα κοινωνικά φαινόμενα, μπορεί να πάρει πολλές μορφές. Αυτό που ακριβώς είναι μια θρησκεία δεν μπορεί να προσδιοριστεί από την εφαρμογή των εννοιών που προέρχονται από οποιαδήποτε συγκεκριμένη παράδοση. Μόνο ένας υψηλότερος βαθμός αφαίρεσης, που υπερτερεί σε κάθε πολιτισμό και σε κάθε συγκεκριμένη θρησκεία, μπορεί να περιλαμβάνει μέσα σε ένα πλαίσιο αναφοράς το εύρος της ποικιλομορφίας των υφιστάμενων θρησκευτικών κινήματων. Όπως τα συγκεκριμένα φαινόμενα μιας συγκεκριμένης θρησκείας δεν μπορούν να υπαγορεύσουν το αναγκαίο στιλ των άλλων θρησκειών, έτσι, επίσης, η γλώσσα που χρησιμοποιείται χρειάζεται, όσο είναι δυνατόν, να μη μολυνθεί από ειδικές πολιτιστικές σημασίες. Γι' αυτόν τον σκοπό και προς το συμφέρον της ισότητας σε θέματα που αφορούν τις θρησκείες, έχει προηγηθεί το ερωτηματολόγιο με τα πιθανολογούμενα στοιχεία, το οποίο έχει παρατεθεί παραπάνω (Τμήμα 11). Μόνο με μια τέτοια μέθοδο, που έχει δημιουργηθεί συνειδητά τόσο για να αναγνωρίζει τον εξελικτικό χαρακτήρα της θρησκείας όσο και για να εντάξει σε ανεξάρτητες κατηγορίες τις διάφορες πλευρές της σκέψης και της πρακτικής, είναι πιθανόν να λάβει η μεγάλη ποικιλία των σύγχρονων θρησκειών την εκτίμηση που της αξίζει.

BRYAN RONALD WILSON

28 Απριλίου 1995

Οξφόρδη, Αγγλία

BRYAN RONALD WILSON

Ο Bryan Ronald Wilson είναι Επίτιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Από το 1963 έως το 1993 ήταν επίσης Βοηθός Καθηγητής στο Κολέγιο Ολ Σόουλς και το 1993 εξελέγη Επίτιμο Μέλος.

Για περισσότερα από σαράντα χρόνια διεξήγαγε έρευνες σε μειονοτικά θρησκευτικά κινήματα στη Βρετανία και στο εξωτερικό (στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην Γκάνα, στην Κένυα, στο Βέλγιο και στην Ιαπωνία, για να αναφέρουμε μερικά). Το έργο του περιελάμβανε μελέτη των εκδόσεων αυτών των κινήματων και, όπου ήταν δυνατόν, συναναστροφή με τα μέλη τους στις συνεδριάσεις τους, στις υπηρεσίες τους και στα σπίτια τους. Έδωσε επίσης ιδιαίτερη προσοχή σε κάθε κριτική αξιολόγηση των άλλων ακαδημαϊκών.

Κατέχει πτυχίο Οικονομικών και διδακτορικό δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και μεταπτυχιακό δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Το 1984 το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης αναγνώρισε την αξία του δημοσιευμένου έργου του απονέμοντάς του τον βαθμό του Διδάκτορα Φιλολογίας. Το 1992 το Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβέν στο Βέλγιο του απένειμε τον βαθμό του Επίτιμου Διδάκτορα. Το 1994 εξελέγη Μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας.

Κατά καιρούς έχει αναλάβει τις παρακάτω θέσεις:

Μέλος του Ταμείου της Κοινοπολιτείας (Ιδρυμα Χάρκνες) στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, στο Μπέρκλεϊ, στις ΗΠΑ, 1957-58·

Επισκέπτης Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Γκάνα, 1964·

Μέλος του Συνηγόρου των Επιστημονικών Συλλόγων της Αμερικής, στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, στο Μπέρκλεϊ, στις ΗΠΑ, 1966-67·

Σύμβουλος Έρευνας για την Κοινωνιολογία της Θρησκείας στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβα, στην Ιταλία, 1968-72·

Επισκέπτης Ακαδημαϊκός στην Ιαπωνική Ένωση, 1975·

Επισκέπτης Καθηγητής στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβέν, στο Βέλγιο, 1976, 1982, 1986, 1993·

Επισκέπτης Καθηγητής με Υποτροφία Σνάιντερ, Πανεπιστημίου του Τορόντο, στον Καναδά, 1978·

Επισκέπτης Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και Σύμβουλος για Θρησκευτικές Σπουδές στο Πανεπιστήμιο Μάχιντολ, στην Μπανγκόκ, στην Ταϊλάνδη, 1980-81·

Ακαδημαϊκός Επισκέπτης στη Βιβλιοθήκη Σκοτ, στο Κολέγιο Όρμοντ της Μελβούρνης, στην Αυστραλία, 1981·

Επισκέπτης Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Κούνισλαντ της Αυστραλίας, 1986·

Διακεκριμένος Επισκέπτης Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, στη Σάντα Μπάρμπαρα της Καλιφόρνια, στις Ηνωμένες Πολιτείες, 1987·

Για τα έτη 1971 έως 1975 ήταν πρόεδρος της *Conférence Internationale de Sociologie Religieuse* (Διεθνούς Εταιρείας για την Κοινωνιολογία της Θρησκείας – ο παγκόσμιος οργανισμός για τους κανόνες). Το 1991 εξελέγη Επίτιμος Πρόεδρος του οργανισμού, που πλέον έχει μετονομαστεί σε *Société Internationale de Sociologie des Religions*·

Μέλος του Συμβουλίου της Κοινωνίας για την Επιστημονική Μελέτη της Θρησκείας (Ηνωμένες Πολιτείες) 1977-79·

Για αρκετά χρόνια Συνεκδότης (για την Ευρώπη) της *Εφημερίδας για την Επιστημονική Μελέτη της Θρησκείας*·

Για έξι χρόνια Συνεκδότης της *Ετήσιας Αναθεώρησης των Κοινωνικών Επιστημών της Θρησκείας*.

Έχει δώσει διαλέξεις σε ευρεία κλίμακα για τα μειονοτικά θρησκευτικά κινήματα στη Βρετανία, στην Αυστραλία, στο Βέλγιο, στον Καναδά, στην Ιαπωνία, στις Ηνωμένες Πολιτείες και, περιστασιακά, στη Γερμανία, στη Φινλανδία, στη Γαλλία, στην Ολλανδία, στη Νορβηγία και στη Σουηδία.

Έχει κληθεί ως ειδικός μάρτυρας σε δίκες που αφορούσαν σέκτες στη Βρετανία, στην Ολλανδία, στη Νέα Ζηλανδία και στη Νότια Αφρική και προσκόμισε αποδεικτικά στοιχεία εγγράφως σε δικαστήρια στην Αυστραλία και στη Γαλλία. Έχει κληθεί, επίσης ως ειδικός, να δώσει γραπτές συμβουλές σχετικά με τα θρησκευτικά κινήματα στην Κοινοβουλευτική Επιτροπή Εσωτερικών Υποθέσεων στη Βουλή των Κοινοτήτων.

Ανάμεσα σε άλλα έργα, έχει εκδώσει εννέα βιβλία που αναφέρονται εξολοκλήρου ή κατά ένα μέρος στα κινήματα θρησκευτικών μειονοτήτων:

Sects and Society: the Sociology of Three Religious Groups in Britain (Οι Σέκτες και η Κοινωνία: Η Κοινωνιολογία των Τριών Θρησκευτικών Ομάδων στη Βρετανία), Λονδίνο, Εκδόσεις Χέινμαν, και Μπέρκλεϊ, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια, 1961· επανέκδοση, Γουέστπορτ, Κονέντικατ, Ηνωμένες Πολιτείες, Εκδόσεις Γκρίνγκουντ, 1978·

Patterns of Sectarianism (Πρότυπα του Σεκταρισμού) (επιμέλεια) Λονδίνο: Heinemann, 1967·

Religious Sects (Θρησκευτικές Σέκτες), Λονδίνο, Γούντενφελντ και Νίκολσον, Νέα Υόρκη, ΜακΓκρό Χιλ, 1970 (επίσης μεταφράστηκε στα γαλλικά, στα γερμανικά, στα ισπανικά, στα σουηδικά και στα ιαπωνικά)·

Magic and the Millennium (Η Μαγεία και Αρχή της Νέας Χιλιετίας), Λονδίνο, Χέινεμαν, και στη Νέα Υόρκη, Χάρπερ και Ρόου, 1973·

Contemporary Transformations of Religion (Η Σύγχρονη Μεταμόρφωση της Θρησκείας), Λονδίνο, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου Όξφορντ, 1976 (μεταφράστηκε στα ιταλικά και στα ιαπωνικά)·

The Social Impact of the New Religious Movements (Οι Κοινωνικές Επιπτώσεις των Νέων Θρησκευτικών Κινήματων) (επιμέλεια) Νέα Υόρκη, Εκδόσεις Ρόουζ οφ Σάρον, 1981·

Religion in Sociological Perspective (Η Θρησκεία από την Κοινωνιολογική Προοπτική), Οξφόρδη, Εκδόσεις Κλαρεντόν, 1982 (μεταφράστηκε και εκδόθηκε επίσης στα ιταλικά, ετοιμάζεται μετάφραση στα ιαπωνικά)·

The Social Dimensions of Sectarianism (Η Κοινωνική Διάσταση του Σεκταρισμού), Οξφόρδη, Εκδόσεις Κλαρεντόν, 1990·

A Time to Chant: the Seka Gakkai Buddhists in Britain (Μια Στιγμή για Ψαλμούς: Οι Βουδιστές Σόκα Γκακάι στη Βρετανία), (σε συνεργασία με K. Dobbelaere) Οξφόρδη: Εκδόσεις Κλαρεντόν, 1994 (ετοιμάζεται μετάφραση στα ιαπωνικά).

Επίσης, έχει δημοσιεύσει περισσότερα από είκοσι πέντε άρθρα σχετικά με τα μειονοτικά θρησκευτικά κινήματα σε εκδόσεις και επιστημονικά περιοδικά στη Βρετανία, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στη Γαλλία, στο Βέλγιο, στη Γερμανία, στην Ολλανδία και στην Ιαπωνία. Έχει δημοσιεύσει άρθρα στην *Εγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα*, στην *Εγκυκλοπαίδεια των Κοινωνικών Επιστημών*, στην *Εγκυκλοπαίδεια της Θρησκείας* και στην *Ιταλική Εγκυκλοπαίδεια*.